

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

«ΑΝΑΓΚΑΙΑ ΤΡΟΦΗ»

Ό ανθρωπος γιά νά ύπάρξη, άναπαραχθῇ καί λειτουργήσῃ ώς φυσικό ὄν κατὰ τὴν οἰκεία του δραστηριότητα πρὸς ἐπιτέλεσιν τοῦ οἰκείου του ἔργου χρειάζεται άναπλήρωσι τῆς φθορᾶς ἀπὸ τὴν ὑπαρξί του καὶ τῆς ἔξαντλήσεως ἀπὸ τὴν ἐνέργειά του. Αὐτὸν τὸν σκοπὸν ἐπιτελεῖ στὸ βιολογικὸ ἐπίπεδο ἡ τροφὴ μὲ τὴν διαδικασία τῆς πέψεως καὶ ἀφομοιώσεως της ἀπὸ τὸν ὄργανισμό. Ή τροφὴ τόση καὶ τέτοια ποῦ νὰ ἐπιτυγχάνει τό φυσικῶς ἐπιδιωκόμενο τέλος εἶναι φυσικὴ ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπου. Τὸ εἶδος καὶ ἡ ποσότης τῆς τροφῆς ποὺ ἀπαιτεῖται γιὰ τὴν συνέχισι καὶ ἀναπαραγωγὴ τῆς ύπάρξεως τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὴν ἀποκατάστασι καὶ διατήρησι τῆς λειτουργικότητός του, γιὰ τὴν ἰκανοποίησι δηλαδὴ τῆς φυσικῆς ἀνάγκηςύπάρξεως, δυνάμεως καὶ ἐνέργειας τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, συνιστᾶ τὴν ἀναγκαία τροφή.

Μία χοῖνιξ σίτου τὴν ἡμέρα εἶναι ἡ βάση τῆς «ἀναγκαίας τροφῆς». Ό Πλούταρχος ἐρμηνεύων τὸ Πυθαγόρειον συμβολικὸ ρητὸ («ἄκουσμα») «μὴ ἐπὶ χοίνικος καθίσαι» ἐξηγεῖ (Περὶ παίδων ἀγωγῆς 12E): ἢτοι φεύγειν ἀργίαν καὶ προνοεῖν ὅπως τὴν ἀναγκαίαν παρασκευάσομεν τροφήν. (f. τοῦ αὐτοῦ Συμποσιακῶν προβλημάτων VII, 4, 6 (703F). Ἀθήναιος, Δειπνοσοφισταί X, 452E, Πορφύριος, Πυθαγόρου Βίος, 42. Ό Διογένης Λαέρτιος (VIII, 18), ἀποδίδει ὁμοίως τὸ ἄκουσμα: ἐπὶ τε χοίνικος μὴ καθίζειν, ἐν ἵσῳ τοῦ <τε> ἐνεστῶτος φροντίδα ποιεῖσθαι καὶ τοῦ μέλλοντος ἡ γὰρ χοῖνιξ ἡμερησίᾳ τροφή. Ή ἐρμηνεία περιελαμβάνετο κατὰ πᾶσαν πιθανότητα στὸ περὶ τῶν Πυθαγορικῶν συμβόλων σημαντικὸ βιβλίον τοῦ Ἀνδροκύδους, v. Mantissae Proverbiorum I, 58 (Leutsch vol. II p. 753) ἐν συνδυασμῷ πρὸς Ἀποστόλιος, Συναγωγὴ Παροιμιῶν VIII, 340 (Leutsch vol. II p. 437) Περὶ τοῦ ἐν λόγῳ ἔργου τοῦ Πυθαγορείου Ἀνδροκύδους fc. C. Holk, De acusmatis sive symbolis Pythagoricis, p. 40

sqq. είδικῶς τὸν πίνακα pp. 52-3. Τὸ πυθαγόρειον σύμβολον ὡς παροιμιώδης φράσις ἐρμηνεύεται: ἐπὶ χοίνικος μὴ καθίζειν· τουτέστι, μὴ ἐπαναπαύεσαι τῇ έφημέρῳ τροφῇ, ἀλλὰ προεισφέρειν. Τὴν αὐτὴν ἐρμηνείαν παρεῖχε ὁ Δημήτριος Βυζάντιος, μὲ ἀναφορὰ τῶν ἑφημέρων (ἢ χοῖνιξ), ὅπως δηλοῖ ὁ Εὔσταθιος Σχόλια εἰς Ὄμηρον Ὀδύσσεια, p. 1854.3 sqq. Ὁ λογιώτατος ἀρχιεπίσκοπος Θεοσαλονίκης σχολιάζει τὸ μοναδικὸ χωρίο στὸν Ὅμηρο τ. 28 ὅπου ἀπαντᾶται ἡ λέξις χοῖνιξ καὶ μάλιστα ὡς ἰσοδύναμος τῆς τροφῆς:

οὐ γὰρ ἀεργὸν ἀνέξοιμαι ὅς κεν ἔμῃς γε
χοίνικος ἄπτηται καὶ τηλόθεν εἴληλουθώς.

Δὲν θὰ ἀφήσῃ νά κεῖται ἀργόσχολος αὐτός πού τρώει τὸ φαγητό του καὶ τρέφεται ἀπό αὐτόν. Πρόκειται περὶ τῆς βασικῆς δημητριακῆς τροφῆς, χοίνικος κριθῆς ἢ πυρῶν.

Ο Ἡσύχιος ἔχει s.v. χοίνικες: ...αἱ ἐφ' ἡμέρας τροφαί, καὶ ὁ Ἀνάξαρχος (ἀδελφὸς τοῦ Κασσάνδρου) ἐκάλει τὴν χοίνικα ἡμεροτροφίδα (Ἀθήναιος, III, 98E). Καὶ ὁ Διογένης Λαέρτιος VIII, 18: ἡ γὰρ χοῖνιξ ἡμερησίᾳ τροφή. Ἡ Πυθία ἀπεκάλεσε τοὺς Κορινθίους χοινικομέτρας λόγῳ τῆς πληθύος τῶν δούλων ποὺ ἔτρεφαν, 460.000 κατὰ τὸν Τίμαιο (Ἀθήναιος, VI, 272B). Μία χοῖνιξ σίτου εἶναι ἡ δημητριακὴ βάσις τῆς ἀνθρωπίνης διατροφῆς (Ἡρόδοτος VII, 187), καὶ συνήθως συνοδεύεται ἀπὸ ὅψον, μαγειρευτὸ φαγητό, φροῦτα, λοιπούς καρπούς, λάχανα. Ἡ βασικὴ μερίδα δημητριακῆς τροφῆς γιὰ τοὺς Πεζοὺς τοῦ Ρωμαϊκοῦ Στρατοῦ τὸν 2ο αἰῶνα π.Χ. εἶναι ἐλάχιστα μεγαλύτερη τῆς μιᾶς χοίνικος τὴν ἡμέρα: κατὰ τὸν Πολύβιο (VI, 39, 13) ἦταν 2/3 τοῦ μεδίμνου τοῦ μῆνα. Ἡ χορήγησις 1 1/2 χοίνικος τὴν ἡμέρα στὴν Δῆλο τὸ 284 π.Χ. (IG, XI, 2 No. 158A 36 sqq.) ὑπερβαίνει τὶς ἀνάγκες ἐνὸς ἀνθρώπου καὶ ἀντιπροσωπεύει μέρος μισθοῦ εἰς εἶδος ἐνὸς τεχνίτου. Στὴν Αίγιάτη τῆς Ἀμοργοῦ κατὰ τὸ βούνον τοῦ 2ου αἰῶνος θεσμοθετεῖται διήμερος ἑορτή καὶ πανήγυρις μὲ ἀθλητικοῦς ἀγῶνες καὶ γενικὴ δημοθοινία τὴν δεύτερη

ήμέρα, πρὸς τιμὴ τοῦ ἀφηρωῖσθέντος θανόντος νέου Ἀλεξιμάχου τοῦ Κριτολίου. Τὴν πρώτη ήμέρα (πρώτη Ἀπατουριῶνος) πρὸς κάλυψιν τῆς ήμερησίου διατροφῆς των διανέμεται σίτος σὲ ὅλους τοὺς κατοίκους καὶ τοὺς παρεπιδημοῦντες ξένους, μία χοῖνιξ στοὺς ἄνδρες καὶ 1/2 χοῖνιξ στὰ παιδιὰ (IG. XII, 7 No 515.71-74). Μία χοῖνιξ τὴν ήμέρα εἶναι ἡ σιτομέτρησις ἐνὸς ὁδηγοῦ στὴν Πτολεμαϊκὴ Αἴγυπτο (REG IX, 1986 p. 341).

Ο Cato παρέχει τὶς ἔξῆς συνιστώμενες ἐπαρκεῖς ποσότητες δημητριακῆς τροφῆς γιὰ δούλους (De Re Rustica, 56): Οἱ ἐργαζόμενοι στοὺς ἀγροὺς (qui opus facient) λαμβάνουν 4 modii σίτου τὸν μῆνα κατὰ τὸν χειμῶνα, καὶ 4 1/2 κατὰ τὸ θέρος, δηλαδὴ 32 καὶ 36 χοίνικες ἀντιστοίχως, ἥ 1,07 καὶ 1,2 χοίνικες τὴν ήμέρα. Ἡ σκληρὴ ἀγροτικὴ ἐργασία, ἵδιως τὸ καλοκαίρι, ἔχηγε τὶς ἐλαφρῶς ηὔξημένες μερίδες (ἥ αὔξησις εἶναι μικρότερη, διότι λαμβάνομε ὡς μῆνα τὶς 30 ήμέρες, ἐνῷ ὁ μέσος ρωμαϊκὸς μῆνν εἶναι διαρκείας σὲ μὴ ἐμβόλιμο ἔτος 30,42 ήμέρες). Χαρακτηριστικῶς, στὸν ἐπόπτη, στὴν οἰκονόμισσα, σὲ ἐπιστάτη καὶ σὲ τσοπάνο παρέχονται 3 modii σίτου τὸν μῆνα καθ' ὅλο τὸ ἔτος, ἦτοι 0,8 χοίνικες τὴν ήμέρα, λόγῳ προφανῶς τῆς ἐλαφροτέρας μορφῆς ἐργασίας των. Στοὺς δεδεμένους δούλους (compediti) ποὺ ἡργάζοντο τοὺς ἀγροὺς δεμένοι (οἱ ἀνήκοντες στὰ περίφημα ergastula), ὁ Cato συνιστᾷ χορηγία τὸν χειμῶνα 4 librae ἄρτου ήμερησίως (= 1310 gr). ὅταν ἀρχίζουν νὰ δουλεύουν στὰ ἀμπέλια ἡ χορηγία αὔξανεται κατὰ 25% εἰς 5 librae (= 1637 gr) ἔως ὅτου ὡριμάσουν καὶ ἀρχίσουν νὰ εἶναι διαθέσιμα σῦκα (τὰ ὅποῖα καὶ χρησιμοποιοῦνται ὡς συμπληρωματικὴ τροφή, φρέσκα ἥ, ἀργότερα, ξηρά, ὡς ὄψωνιον, cf. Plinius Naturalis Historia XV, 82 καὶ Columella XII, 14, ὡς ὅποῖος προσθέτει καὶ ξηρὰ μῆλα καὶ ἀχλάδια), ὅπότε ἡ μερίδα ἐπανέρχεται στὴν χειμερινὴ βασική. Δεχόμενοι τὸ ποσοστὸ αὔξησεως βάρους τοῦ προϊόντος κατὰ τὴν μετατροπή του ἀπὸ σίτο σὲ ἄρτο, τὸ ἀναφερόμενο ἀπὸ τὸν Plinius (Naturalis Historia XVIII, 7, 67:

αὔξησις 1/3 ἐπὶ τοῦ βάρους τοῦ καρποῦ), καταλήγομε σὲ βάρος σίτου προοριζομένου πρὸς διατροφὴ τῶν δεδεμένων δούλων 982,5 gr. καὶ 1228 gr ἀντιστοίχως τὸν χειμῶνα καὶ τὸ καλοκαῖρι, ἡ 1,15 καὶ 1,44 χοίνικες ἡμερησίως στὶς δύο περιπτώσεις. (“Οπως ἀναλύομε κατωτέρω, τὸ μέσον εἰδικὸ βάρος τοῦ σιτοκαρποῦ, δηλαδὴ ἡ σχέσις ὅγκου σωροῦ σίτου πρὸς βάρος, εἶναι 78 kg τὸ ἑκατόλιτρο). Τὸ ηύξημένο σιτηρέσιο τῶν compediti ὄφελεται στὴν βαρύτερη ἔργασία ποὺ θὰ ἔξετέλουν στοὺς ἀγρούς, καὶ στὶς δυσμενέστερες συνθῆκες διαβιώσεώς των. Καθίσταται σαφὲς καὶ ἀπὸ αὐτὸ τὸ παράδειγμα (ἰδιαιτέρας μάλιστα σημασίας, ὡς προερχόμενο ἀπὸ ἕναν κατ’ ἔξοχὴν ἐκφραστὴ τῶν ἀρχῶν τοῦ Ρωμαϊκοῦ συντηρητισμοῦ καὶ ἀπομονωτισμοῦ), ὅτι ἡ μεταχείρισις τῶν δούλων στὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα ἦταν ὁρθολογική: οἱ βαρύτερα διαβιοῦντες δοῦλοι εἶχαν καὶ τὸ μεγαλύτερο σιτηρέσιο. Οἱ compediti ἐλάμβαναν τὸν μῆνα ἀπὸ 4,37 ἕως 5,48 modii, δηλαδὴ 4,5 τὸν χειμῶνα καὶ 5,5 τὸ καλοκαῖρι. Τὸ αὐτὸ μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ τὸν Sallustius, Historiarum Fragmenta III, 82, 19 (Kritzius): ὁ Macrus Licinius,⁹ tribunus plebis, καλεῖ τὸν λαὸ νὰ μὴν ἀπεμπολήσῃ τὰ δικαιώματά του ἐλευθερίας ἔναντι τῶν πατρικίων ἀντὶ τῆς διανομῆς σίτου 5 modii τὸν μῆνα, οἱ ὅποιοι modii, profecto non amplius possunt alimentis carceris (Cf. ibid. I, 45, 11 ὅπου ὁ λόγος εἶναι περὶ τῆς ἄρσεως ἀπὸ τὸν Sulla τῆς χαριστικῆς διανομῆς σίτου στὸν λαό· Populus ROmanus, paullo ante gentium moderator, exutus imperio, gloria, iure, agitandi inops despectusque ne servilia quidem alimenta relicua habet). Ἡ διανομὴ σίτου εἰς τοὺς πολίτες ἀνήρχετο εἰς ποσὸν ἐπαρκοῦν εἰς τὴν διατροφὴν των καὶ ἄρα ἐν γένει ἵσον πρὸς τὸ ἀναγκαῖον καὶ παρεχόμενον πρὸς τοὺς δούλους.

Κατὰ τὸν Πολύβιο (VI, 39, 12-14) ἡ μηνιαῖα σιτομέτρησις τοῦ ρωμαϊκοῦ στρατοῦ κατὰ τὸν 2ο αἰῶνα π.Χ. εἶχε ὡς ἔξης: ὁ Ρωμαῖος πεζὸς ἐλάμβανε 2/3 μεδίμνου σίτου, ὁ δὲ ἱππεὺς 2 μεδίμνους σίτου καὶ 7 μεδίμνους κριθῶν, ἐνῷ γιὰ τοὺς συμμάχους οἱ μὲν πεζοὶ ἔχορηγοῦντο

ίσομέτρως πρὸς τοὺς Ρωμαίους, στοὺς δὲ ἵππεῖς παρείχοντο 1 1/3 μεδίμνου πυρῶν καὶ 5 μεδίμνους κριθῶν. Ἡ κριθὴ προωρίζετο γιὰ τὸν ἵππο. Ἡ δημητριακὴ μερίδα τοῦ πεζοῦ συνίστατο σὲ 1,05 χοίνικος σίτου τὴν ἡμέρα γιὰ τὸν πεζὸν Ρωμαῖο ἢ Σύμμαχο, 3,16 χοίνικες γιὰ τὸν Ρωμαῖο ἵππεα καὶ 2,10 γιὰ τὸν σύμμαχο ἵππεα (1 ρωμαϊκὸς μῆν περιλαμβάνει κατὰ μέσο ὅρον 30,42 ἡμέρες μὴ ἐμβολίμου ἔτους). Οἱ ηύξημένες μερίδες τῶν ἵππεων ἐκάλυπταν ὅχι βεβαίως ὑπερφυσικές τῶν ἀπαιτήσεις διατροφῆς, ἀλλὰ τὴν συντήρησι τοῦ ἵπποκόμου στρατιωτικοῦ ἀκολούθου ἢ ὑπηρέτου τοῦ ἀνωτέρας τάξεως ἵππεως. Ὁ Ρωμαῖος ἵππεὺς εἶχε περιθώρια γιὰ φιλοξενία ἐνὸς ἀκόμη ἀτόμου, ἢ ἀποστολὴ φαγητοῦ σὲ φύλο ἢ πελάτη.

Ο Horatius Satirarum I, 5, 68-9, μυκτηρίζει τὸν ὑπερβολικὰ ἀδύνατο καὶ νανώδη ποὺ τοῦ φθάνει 1libra ζέας (cui satis una / farris libra foret, gracili sic tamque pusillo), τὸ πρῶτο πανάρχαιο ἐδώδιμο δημητριακὸ τῆς Ρώμης, ὁ μονόκοκκος σῖτος πιθανώτατα (triticum monococcum), ἴδιως τὸ λευκὸ καθαρὸ περιεχόμενό του ἀπηλλαγμένο πιτύρων καὶ ἀπογυμνωμένο (ἀποφλοιωμένο) (Cf. Columella VIII, 4, 1 ὅπου ἀντιπαρατίθεται τὸ ἄλευρο (far) ἀπὸ τὰ πιτυρώδη (furfures): κατάλληλη τροφὴ γιὰ τὰ πουλερικὰ εἶναι nec minus furfures modice a farina excreti; qui si nihil habent farris, non sunt idonei, nec tantum appetuntur jejunis. - Γιὰ τὴν ταύτισι far καὶ ζέας ν. Διονύσιος Ἀλικαρνασσεύς, Ρωμαϊκὴ Ἀρχαιολογία, II, 25). Ἡ ποσότης ἀνέρχεται εἰς 30,42 librae τὸν μῆνα, ἥτοι (ἐφαρμόζοντες τὴν μέση ἀναλογία βάρους - ὅγκου τῶν σιτηρῶν 20,816 librae ὁ modius ποὺ δίδει ὁ Plinius, Historia Naturalis, XVIII, 7, 66) 1,46 modius, δηλαδὴ τὸ ἥμισυ τοῦ ἐλαχίστου κατὰ Cato.

Ἡ ποσότης εἶναι μικρὴ (0,385 χοίνικες τὴν ἡμέρα), ἀκόμη καὶ ἐὰν θεωρήσωμε ὅτι πρόκειται γιὰ καθαρὸ ἄλευρο, καὶ ὅτι ἐπομένως τὸ βάρος καὶ, κυρίως, ἡ ποσότης ὅγκου τοῦ καρποῦ εἶναι μεγαλυτέρα. (Μὲ 20% ἀποβολὴ πιτυρωδῶν ἔχουμε 1,25 librae σπέρματος, δλαδὴ 0,48 χοίνικες). Ἡταν πάντως τὸ ἐλάχιστο ποὺ ὁ δανειστὴς κατὰ τὴν ἀρχαϊκὴ Ρωμαϊκὴ

έποχή ύπεχρεοῦτο νὰ παρέχῃ στὸν ὄφειλέτη τὸν ὅποῖο εἶχε συλλάβει (*manus pinieictio*), ὀδηγήσῃ στὸ δικαστήριο καὶ ἐν συνεχείᾳ (κατόπιν καταδικαστικῆς ἀποφάσεως, τὴν ὁποία δὲν μπόρεσε νὰ ἐκπληρώσῃ ὁ καταδικασθεὶς ἀμέσως ἢ παρασχὼν ἐγγυητῇ) φυλακίσῃ δεδεμένο στὴν οἰκία του (*Leges XII tabularum*, *Tabula III*, 1-4). Ὁ δεδεμένος μποροῦσε νὰ τραφῇ ἐξ ἴδιων. Ἐὰν ἡρνεῖτο, ὁ φυλακίσας δανειστὴς ἔπρεπε νὰ τοῦ παρέχῃ τουλάχιστον 1 libra far τὴν ἡμέρα, §4: *Si volet suo vivito. Ni suo vivit, qui eum vinctum habebit, libras farris endo dies dato. Sivolet, plus dato.* (C.G. Bruns, *Fontes iuris Romani antiqui*⁷, vol. I p. 21). Ἡ ποσότης ἦταν μικρὴ ἀλλὰ ἐπαρκής - τὸ ἐλάχιστο ἀναγκαιοῦν. Ὁ σπουδαῖος γραμματικὸς P. Valerius Cato (μέσα τοῦ 1ου αἰῶνος π.Χ.) διεβίω ἐν ἐσχάτῃ λιτοδιαιτῇ ἢ πενίᾳ μὲ 1/2 libra farris, λίγα λαχανικὰ καὶ δυὸ τσαμπιὰ σταφύλια ἡμερησίως (Suctonius, *De Grammaticis*, 11:

Quem tres caulinuli, selibra farris,
racemi dup̄ tegula sub una
ad summam prope nutritant senectam.

Ο Titinius, δραματουργὸς τῆς *Comoedia Togata*, διακωμωδεὶ τὴν λαιμαργία καὶ, μᾶλλον, τὴν ἀποκλειστικὴ νομὴ τῆς οἰκιακῆς διαχειρίσεως, ἐκ μέρους τῆς συζύγου ἀτυχοῦς ἀνδρὸς ἐν *Gmina* (37) ὁ ὅποῖος ἀπευθυνόμενος εἴς αὐτήν, λέγει: Nonius Marcellus II, 81.10 Muller:

libram aiebant stis esse ambobus farris;
intritae plus comes sola, uxor.

Ἡ μιὰ libra farris ποὺ ἐλεγαν ὅτι θὰ ἐπήρκει καὶ γιὰ τοὺς δύο (τὸ ἀνδρόγυνο) εἶναι ἡ χρησιμοποιούμενη στὴν ἐπίσημη τελετουργία συνάψεως γάμου, ἡ ὁποία χαρακτηριστικὰ ἐκαλεῖτο confareatio. ἡ γυναικα, μετὰ τὸν γάμο, τὰ θέλει ὅλα δικά της, καταναλώνει περισσότερα ἀπὸ τὰ προοριζόμενα γιὰ ἀμφοτέρους.

Τὸ σύνηθες σιτηρέσιον (*demensum*) τῶν δούλων ἦταν 4 modii τὸν μῆνα: *Dontus* σχολιάζων τὸν Terentius, *Phormio*, I, 1, 9: *Servi quaternos*

modios accipiebant frumenti in mensem, et id demensum dicebatur; et utrum a mense, an a metiendo, incertum est. Ή σιτομέτρησις ἐγένετο τήν πρώτη ἔκαστου μηνὸς στὶς καλένδες, Plautus, Stichus 60 (I, 2, 3). στὴν Ἑλλάδα ἐπραγματοποιεῖτο τὴν τελευταῖα ἡμέρα τοῦ μηνός, τὴν τριακάδα, Ἡσίοδος, Ἐργα καὶ Ἡμέραι, 766-7 (εἶναι ἡ ἔμμηνος ἀρμαλιὰ τοῦ Θεοκρίτου XVI, 35). Ο Seneca ἀνάγει τὸ σιτηρέσιον τῶν δούλων εἰς 5 modii τὸν μῆνα καὶ 5 δηνάρια χρηματικὴ παροχή, ἀλλὰ πρόκειται γιὰ ἥθοποιοὺς τραγωδίας: Epistulae Moralis IX, 6 (80) §7.

Ἡ Ρωμαϊκὴ πρακτικὴ συνάδει πρὸς τὴν ἑλληνική, ὅπως καὶ ἀναμένεται. Οἱ φυσικὲς ἀνάγκες συντηρήσεως τοῦ ἀνθρώπου, κατὰ τὸ κύριο καὶ ἀνελαστικὸ βασικὸ μέρος τῆς δημητριακῆς διατροφῆς του, εἶναι ἀντικειμενικὰ δεδομένες καὶ ὠρισμένες, διαφοροποιούμενες ὀλίγῳ ἀναλόγως τῆς βαρύτητος τῆς ἐργασίας του (ὅπως ρητὰ διαβαθμίζεται στὸν Cato). Μείζων διάκρισις ἀφορᾷ εἰς τοὺς ἀθλητές, οἱ ὅποιοι ὑπέκειντο εἰς εἰδικὴ καὶ ηὔξημένη δίαιτα λόγῳ τῆς ἴδιαιτέρας καταπονήσεώς των. Στὴν Βοιωτίᾳ κατηνάλωναν 2 1/2 χοίνικες σίτου ἡμερησίως, ἐνῷ στὴν Ἀττικὴ 1 1/2 (Θεόφραστος, Ιστορία Φυτῶν, VIII, 4, 5). Ἡ διαφορὰ στὴν ἀθλητικὴ δημητριακὴ δίαιτα ὀφεύλεται ἀφ' ἐνὸς στὴν πυκνότητα τοῦ Βοιωτικοῦ σίτου, ὁ ὅποιος ἐθεωρεῖτο ὁ βαρύτατος (Θεόφραστος, ibid. καὶ Αἴτια φυτῶν IV, 9, 5), ἀφ' ἑτέρου στὸ λιτοδίαιτο τῶν Ἀττικῶν ἀνδρῶν καὶ τὴν περιβόητο καὶ διακωμῷούμενη πολυφαγία τῶν Βοιωτῶν· v. Ἀθήναιος, Δειπνοσοφισταί 417B-418B.

Ἡ ἀρχαιότερη βασικὴ δημητριακὴ τροφὴ στὸν ἑλληνικὸ χῶρο ἦταν ἡ κριθή. Στὶς θυσίες καὶ σὲ κάθε περίπτωση ὅπου ὑπεισέρχεται ἀποφασιστικὰ τὸ θρησκευτικὸ πλαίσιο, παρέμεινε ὁ μοναδικὸς χρησιμοποιούμενος δημητριακὸς καρπός. Ἐντούτοις ἡ τροφὴ ἐκ πυρῶν (ἐκ σίτου) ἐθεωρεῖτο τροφιμωτέρα τῆς ἐκ τῶν κριθῶν. V. τὰ ἀποδιδόμενα εἰς τὸν Ἀριστοτέλη, πρώϊμα πάντως περιπατητικά, Προβλήματα ΚΑ', 2 (927a17-22). Ἡ ἀντίληψις εἶχε τὴν ἱπποκρατικὴ αύθεντία, Περὶ Διαιτῆς,

B, 42, 1: πυροὶ ἰσχυρότεροι κριθῶν καὶ τροφιμώτεροι, διαχωρέουσι δὲ ἥσσον (= εἶναι δυσκοιλιώτεροι) καὶ αὐτοὶ καὶ ὁ χυλός. Φαίνεται νὰ διαφοροποιεῖται ὡς πρὸς τὸ τελευταῖο χαρακτηριστικὸ ὁ Δίφιλος ὁ Σίφνιος εἰς τὸ σύγγραμμά του. Περὶ τῶν προσφερομένων τοῖς Νοσοῦσι καὶ τοῖς Υγιαίνουσιν: ἄρτοι οἱ ἐκ πυρῶν κριθίνων εἰσὶ πολυτροφώτεροι καὶ εὔοικονομητότεροι καὶ, τὸ ὅλον, κρείττονες. (Τὸ χωρίο παρατίθεται ἀπὸ τὸν Ἀθήναιο, Δειπνοσοφισταί III 115 C). Ἰσως ὅμως δὲν πρόκειται γιὰ πραγματικὴ διαφορά, ἀφοῦ ὁ Δίφιλος ὅμιλεται γιὰ ἄρτους, ὁ δὲ Ἰπποκράτης γιὰ τὰ σπέρματα τὰ ἴδια, τὰ ὅποῖα εἶχαν καὶ ἄλλη χρῆσι (χυλοί, τραχανάδες, ροφήματα), ἵδιως οἱ κριθέες. Παρ' ὅλα αὐτὰ ἡ κριθὴ παρέμενε βασικὴ δημητριακὴ διατροφὴ καὶ κατὰ τοὺς κλασσικοὺς χρόνους, ἀκόμη καὶ στὴν προηγμένη οἰκονομικὰ πόλι, τὴν Ἀθήνα. V. Ἀριστοφάνης Ιππεῖς 1104 σqq., 1165, 1359. Ἀχαρνεῖς, 834-5. Ἐκκλησιάζουσαι, 665. Πλοῦτος 219, 627-8, 763. Σφῆκες, 300-2 (ἀπὸ τὸ ἐκκλησιαστικὸν Τριώβολον ἀγοράζονται ἄλφιτα ὡς δημητριακὴ βάσις, «ξύλον» γιὰ τὸ μαγείρεμα τῆς τροφῆς καὶ ὄψον (τὸ προσφάγι, τὸ ἐπὶ πλέον). Φθάνει γιὰ κάτι παραπάνω ὅπως ἀστραγάλους, παιχνίδι τῶν παιδιῶν, ἀλλὰ βαρύνει ὑπερβολικὰ τὸ βαλάντιον ἐὰν ὁ ὑιὸς θέλει σῦκα). Νεφέλαι, 106-7, 176-7. Εἰρήνη 477. Ἀθήναιος, Δειπνοσοφισταί IV, 137E. Ἡ λαϊκὴ καὶ κοινὴ τροφὴ ἦταν ἡ μᾶζα ἐκ τῶν ἀλφίτων, τόσο ὕστε καὶ τὸ ὄνομα τὸ ἔλαβε ἀπὸ τὸ μάττειν, μάσσειν = ζυμώνειν ('Αθήναιος XIV, 663B). Ἅλφιτα εἶναι τὸ κρίθινο ἄλευρο, καὶ μᾶζα φύραμα ἀλφίτων ποικίλης παρασκευῆς (cf. Ἀθήναιος, III, 114E-115A). Ὁ Σόλων ἔταξε (περιέβαλλε μὲ τὴν κύρωσι τῆς νομοθεσίας καὶ θεσμοθετήσεως προϋπάρχουσα συνήθεια) ὕτε ἡ σίτησις στὸ πρυτανεῖο νὰ εἶναι διὰ κριθίνης μάζας, μόνον δὲ στὶς ἑορτὲς νὰ ἀντικαθίσταται ὑπὸ ἄρτου σιτίνου. ('Αθήναιος, IV, 137E).

Ἡ μικρότερη ἰσχὺς καὶ θρεπτικὴ ἀξία τῶν κριθῶν ἐπέβαλλε ηύξημένη ποσότητά των ἔναντι τοῦ σίτου ὡς ἀναγκαῖα ἡμερησία τροφῆ.

Κατὰ τὴν ἴδιότυπο προσωρινὴ συμφωνία τὴν συναφθεῖσα μεταξὺ τῶν Ἀθηναίων καὶ τῶν ἀποκλεισμένων Σπαρτιατῶν στὴν Σφακτηρία τὸ 425 π.Χ., οἱ πρῶτοι ἀνέλαβαν νὰ τροφοδοτοῦν τοὺς δεύτερους μὲ 2 χοίνικες ἀλφίτων τὴν ἡμέρα (2 κοτέλας οἴνου καὶ μερίδα κρέατος ἐπίσης ὡς ὄψώνιον) ἔκαστον, καὶ μὲ τὴν ἡμίσεια ποσότητα σὲ ὅλα γιὰ τὸν στρατιωτικὸ ὑπηρέτη - ἀκόλουθο (θεράποντα) καθενὸς ἀπὸ αὐτούς, τὸν Εἶλωτα ποὺ τὸν ἀκολουθοῦσε (Θουκυδίδης IV, 16). Οἱ περιστάσεις συνάψεως τῆς συμφωνίας, τὸ γεγονὸς ὅτι ἐπεδιώκετο ὅχι ἀπλῶς ἐκεχειρία ἀλλὰ τελικῶς συνθήκη εἰρήνης (ἢ συμφωνίᾳ περιελάμβανε ἀποστολὴ πρέσβεων πρὸς αὐτὸν τὸν μείζονα σκοπῶν καὶ ἄλλα σημαντικὰ μέτρα στάσεως τῶν ἔχθροτήτων καὶ καλλιεργείας φιλειρηνικοῦ πνεύματος), καὶ ἐπίσης τὸ ὅτι στὸν θεράποντα παρείχετο τὸ ἥμισυ τοῦ σιτηρεσίου τοῦ Σπαρτιάτη ὀπλίτου, καταδεικνύουν ὅτι οἱ 2 χοίνικες ἀλφίτων τὴν ἡμέρα ἦταν πλήρως ἐπαρκὴς ποσότης διατροφῆς. Ἀλλωστε, τόσο ἀπεστέλετο καὶ στοὺς Σπαρτιάτες βασιλεῖς, ὅταν ἀπουσίαζαν ἀπὸ τὸκοινό Συσσίτιο. Οἱ βασιλεῖς ἐλάμβαναν 4 χοίνικες κριθαλεύρου παριστάμενοι στὸ Συσσίτιο, ἀλλὰ τοῦτο ἦταν τὸ βασιλικὸ προνόμιο τῆς διπλῆς μερίδος. (Ἡρόδοτος VI, 57). Ἡ ἄκρα ἔχθρότης καὶ ἀκόλουθος σκληρότης τῶν Συρακουσίων πρὸς τοὺς αίχμαλώτους Ἀθηναίους μετὰ τὴν συντριβὴ τῆς Ἀθηναϊκῆς ἐπεμβάσεως καὶ τὸ οἰκτρὸ τέλος τῆς Σικελικῆς Ἐκστρατείας, ἐμφαίνεται ἀπὸ τὸ ὅτι τοὺς παρεῖχον κατὰ τοὺς πρώτους 8 μῆνες μόνο 1/2 χοίνικα κριθῶν τὴν ἡμέρα, ἐνῷ εἰργάζοντο στὰ λατομεῖα (Θουκυδίδης VII, 87). Ο Θουκυδίδης ὄμιλεῖ περὶ σίτου, ἀλλὰ ἀσφαλῶς ἐννοεῖ κριθές(καὶ αὐτὸ βεβαιώνει ὁ Πλούταρχος, Νικίας, XXIX), ἀφοῦ χρησιμοποιεῖ τὸν «σῖτον» μὲ τὴν γενικὴ σημασία τοῦ δημητριακοῦ καρποῦ, ὅπως καθίσταται φανερὸ στὸ χωρίο IV, 16 ὅπου σίτος μεγαγμένος εἶναι τὰ ἀλφίτα, τὸ κριθαράλευρο. Οἱ 2 χοίνικες κριθῶν τὴν ἡμέρα στὴν καταδικαστικὴ πρότασι τοῦ Διοκλέους ὅταν συνεζητεῖτο ἡ τύχη τῶν αίχμαλώτων (κατὰ τὸν Διόδωρο, XIII, 19) εἶναι προφανῶς σφάλμα ἀντιγραφικό, προερχόμενο

πιθανώτατα ἀπὸ κάποια σύγχυσι περὶ τὰ σύμβολα τῶν μονάδων μετρήσεως.

Σὲ μία θυσία πρὸς τὴν Δήμητρα Χλόη οἱ ἄρχοντες τῆς Μικόνου παρέχουν στὸν μάγειρο πλὴν τῶν εἰθισμένων μερίδων τοῦ θυσιαζομένου χοίρου (όσφὺν καὶ κωλῆν), 2 χοίνικες ἀλφίτων καὶ 3 κοτύλες οἴνου, ποὺ συνιστᾶ τὴν διατροφή του κατὰ τὴν ἡμέρα τῆς ἑορτῆς (Grieduschen Dialekt-Inschriften, 5416.13-5).

Ἡ ἐπιγραφὴ 158 τῆς Δήλου (Inscriptiones Deli, II p. 42) εἶναι ἀποκαλυπτικὴ ἐν προκειμένῳ. Μεταὺ ἄλλων ἀναγράφει τὶς δαπάνες τῶν ἱεροποιῶν πρὸς ἀμοιβὴν τριῶν ἀρχικὰ καὶ δύο ἐν συνεχείᾳ τεχνιτῶν λιθουργῶν μῆνα κατὰ μῆνα κατὰ τὴν διάρκεια ἐνὸς ἔτους. Ἡ ἀμοιβὴ τῶν παρέχεται ὑπὸ τὰ ἔξης κεφάλαια:

- §1) ὥρισμένη ἀνὰ μῆνα ποσότης πυρῶν (σίτου)
- 2) ἀμοιβὴ εἰς χρῆμα μιᾶς σιτοποιοῦ (ποὺ ἀλέθει τὸ σιτάρι, ζυμώνει τὸ ἀλεύρι καὶ ψήνει τὸ ψωμί)
- 3) χρηματικὸν ποσὸν ἅπαξ καταβληθὲν εἰς ἴματισμόν
- 4) χρηματικὸν ποσὸν εἰς ὄψώνιον.

Οἱ ἀνάγκες σὲ δημητριακὸ καρπό, ἐπειδὴ συνιστοῦν τὴν βάσι τῆς διατροφῆς, εἶναι ἀνελαστικές. Ἡ σιτομέτρησις ἐπομένως γίνεται σὲ εἶδος, εἰδικὰ ἐκείνῃ τὴν ἐποχή (282¹ π.Χ.) πού, ὅπως θὰ ἀναλύσωμε, πολεμικὲς συρράξεις καὶ σιτοδείᾳ προκάλεσαν τεταραγμένη κινητικότητα στὴν τιμὴ τῶν σιτηρῶν ἀπὸ μῆνα σὲ μῆνα, τὴν ὁποίᾳ παρακολουθοῦμε ἀπὸ τὴν ἀναγραφόμενη στὴν ἐπιγραφὴ τιμὴ μονάδος (μεδίμνου) κατὰ μῆνα. Οἱ δαπάνες 2, 3 καὶ 4 δίδονται εἰς ὥρισμένο καταβαλλόμενο σταθερὸ χρηματικὸ ποσὸ ἀνὰ μῆνα, ἐπειδὴ οἱ τιμὲς τῶν ἀντιστοίχων ἀγαθῶν ποὺ καλύπτουν δὲν μεταβάλλονται (καὶ ἡ ζήτησίς των εἶναι σχετικὰ ἐλαστική). Τὸ τμῆμα αὐτὸ τῆς ἐπιγραφῆς μελετᾶται καὶ κατωτέρω, ἀλλὰ ἐδῶ ἐνδιαφέρει τὸ ἔξης σημαντικὸ γεγονός. Ἡ χορηγία σίτου ἀντιστοιχεῖ σὲ 1 μέδιμνο 5 ἡμίεκτα καὶ 1 χοίνικα κατ' ἄτομον ἀνὰ

μῆνα, δηλαδὴ σὲ 1 1/2 χοίνικες τὴν ἡμέρα. Πρόκειται γιὰ τὸ ηὔξημένο σιτηρέσιο, ποὺ περιλαμβάνει, πλὴν τῆς ἀναγκαίας τροφῆς, καὶ ἐν μέρει μισθὸ εἰς εἶδος. Ἡ τιμὴ τῶν πυρῶν προϊόντος τοῦ ἔτους ἔχει ὡς ἑξῆς:

<u>Μήν</u>	<u>Τιμὴ μεδίμνου πυρῶν εἰς δρχ. καὶ ὄβολούς</u>
Ληναιῶν	7 δρχ.
Ίερός	6 δρχ. 3 ὄβ.
Γαλαξιῶν	6 δρχ.
Ἄρτεμισιῶν	4 δρχ. 3 ὄβ.
Θαργηλιῶν	6 δρχ. 5 ὄβ.
Πάναμος	-
Ἐκατομβαιῶν	-
Μεταγειτονιῶν	7 δρχ.
Βουφονιῶν	10 δρχ.

Τὸ Δῆλιον ἔτος ἀρχίζει μὲ τὸν Ληντιῶνα (περίπου ἀντίστοιχο τοῦ Ἰανουαρίου). Ἡ πιωτικὴ τάσις μετὰ τὸν Ληνιῶνα ὀφεύλεται στὴν πάροδο τοῦ χειμῶνος καὶ στὴν ἀναμονὴ τῆς νέας ἐσοδείας: οἱ ἀποθῆκες τῶν ἐμπόρων δὲν πρέπει νὰ μείνουν μὲ μεγάλες ποσότητες ἐνῷ πλησιάζει τὸ θέρος. Ἄλλὰ στὸν Θαργηλιῶνα (~ Μάϊο) παρατηροῦμε ἀπρόσμενη σημαντικὴ αὔξησι τῆς τιμῆς. Κατὰ τὸν Πάναμο καὶ τὸν Ἐκατομβαιῶνα δὲν καταγράφονται χορηγήσεις σιτηρεσίων καὶ δαπανῶν εἰς χρῆμα γιὰ τοὺς τεχνίτες, ἀσφαλῶς διότι αὐτοὶ ἀπασχολοῦνται μὲ τὶς γεωργικὲς ἐργασίες τῆς ἐποχῆς (θερισμός, ἀλωνισμός) εἴτε σὲ ἕδιους κλήρους ἢ συγγενικὰ κτήματα ἢ ἀγροὺς τοῦ Ίεροῦ. Ἄλλὰ ἡ αὔξητικὴ τάσις συνεχίζεται, καὶ διαπιστοῦται εύθὺς ὡς "εχομε παροχὴ σιτηρεσίου τὸν Μεταγειτονιῶνα, φθάνει δὲ σὲ κορυφὴ ὑψηλότερη τῆς χειμερινῆς ἀκριβῶς τότε ποὺ τὰ σιτηρὰ θὰ ἔδει νὰ εἶναι εὐθηνότερα, περὶ τὸν Σεπτέμβριο. Τὰ δημητριακὰ σπανίζουν, καὶ ἡ τιμὴ αὔξανει, διότι ἡ μὲν δυνατότης εἰσαγωγῆς μέρους τοῦ εἰς τὴν Δῆλον ἐντόνου διαμετακομιστικοῦ ἐμπορίου ἐκλείπει, ἡ δὲ αὐτόχθων παραγωγὴ δὲν ἐπαρκεῖ ἢ τείνει νὰ

έξαχθῇ λόγῳ γενικῆς εὔξημένης ζητήσεως. Ἡ αίτια εἶναι ἡ ἔκρηξις τῶν ἔχθροπραξιῶν μεταξὺ Σελεύκου καὶ Λυσίμαχου: ὁ Σέλευκος εἰσβάλλει στὴν Μικρὰ Ἀσία ἀκριβῶς τὸν Μάϊο· ὁ Λυσίμαχος καὶ τὰ μεγάλα κέντρα - πόλεις ποὺ ἐλέγχουν τὰ στενὰ (Βυζάντιο, Χαλκηδών) κλείνουν τὴν δίοδο καὶ τὰ σιτηρὰ τοῦ Πόντου παύουν νὰ κατεβαίνουν στὸ Ἀρχιπέλαγος. V. γιὰ τὰ γεγονότα αὐτὰ A. Jarde, Les Cereables dans l'antiquité Grecque, pp. 170-3. Ἡ τιμὴ τοῦ σίτου αὐξάνει τόσο ὥστε ἀντικαθίστανται στὴν διατροφὴ τῶν σιτιζομένων Δηλίων τεχνιτῶν τοῦ Ἱεροῦ ἀπὸ τὸ χονδρόκοκκο κριθάλευρο, τὰ ἄλφιτα, ἡ τιμὴ τῶν ὅποιων εἶναι ίδιαιτέρως ηύξημένη καὶ αὐτὴ ἐν σχέσει πρὸς τὴν κανονική της. Ἐχομε:

<u>Μήν</u>	<u>Τιμὴ μεδίμνου ἄλφίτων</u>
Ἄπατουριών	4 δρχ.
Ἄρησιών	5 δρχ.
Ποσιδεών	5 δρχ.

Τὰ ἄλφιτα ἀντικαθιστοῦν τοὺς πυροὺς λόγῳ ὑψώσεως τῶν τιμῶν. Πρέπει λοιπὸν νὰ εἶναι ὡς ἔγγιστα ίσοδύναμα πρὸς αὐτοὺς εἰς θρεπτική ἀξίᾳ (τὸ μέρος τῆς παροχῆς ποὺ καλύπτει μισθὸ εἰς εἶδος θὰ εἶναι ἀνάλογο ποσοστιαῖα πρὸς τὸ ἀντίστοιχο τῆς προηγουμένης σιτομετρίας). Χορηγεῖται τώρα 1 μέδιμνος 10 ἡμίεκτα καὶ 2 χοίνικες ἄλφίτων τὴν ἡμέρα κατ’ ἄτομο, ἦτοι 3 χοίνικες τὴν ἡμέρα. Ὡστε 1 1/2 χοίνικες πυρῶν ίσοδυναμοῦν πρὸς 3 χοίνικες ἄλφίτων, καὶ ἡ ἀναλογία ίσοθρεπτικότητος σπερμάτων σίτου πρὸς χονδρόκοκκα ἄλευρα κριθῶν εἶναι 1 : 2*. Ἡ ἀναλογία αὐτὴ συμπίπτει πρὸς τὰ λοιπὰ στοιχεῖα ποὺ ἀνεφέρθησαν ἀνωτέρω. Καταλήγομε σὲ ποσότητα ἡμερισίου ἀναγκαίας τροφῆς μὲ βάσι χονδρό κριθαράλευρο, 2 χοίνικες ἄλφίτων τὴν ἡμέρα. Ἐπαληθεύεται δὲ αὐτὸ τὸ συμπέρασμα καὶ ἀπό τὴν παρουσιαζομένη ὡς ἄκρως φιλολαϊκὴ καὶ φανταστικὴ ίδεα στὶς Ἐκκλησιάζουσες τοῦ Ἀριστοφάνους (424-5),

* Σημειωτέον ὅτι ἡ ἀναλογία αὐτὴ δὲν εἶναι μεταξὺ καρπῶν σίτου καὶ κριθῆς, ἀλλὰ μεταξὺ καρπῶν σίτου καὶ ὀλιγώτερο ἢ περισσότερο ἀποφλοιωμένων καὶ συντεντριμένων σπερμάτων κριθῆς.

νὰ διένειμαν δωρεὰν οἱ ἔμποροι δημητριακῶν 3 χοίνικες ἀλφίτων γιὰ τὸ ἡμερήσιο δεῖπνο ἐκάστου τῶν ἀπόρων. Σὲ ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν κωμῳδία τοῦ Ἀριστοφάνους Προαγών (Fr. 79 Dindorf = 465 Kock) κάποιος ἀγοράζει 2.75 χοίνικες ἀλφίτων (τρεῖς χοίνικας κοτέλης δεούσας) καὶ λογαριάζει (φαντάζεται ἡ ἀπατᾶ;) ὅτι ἔχει 9 χοίνικες (= 1 ἑκτέα).

Οἱ Σπαρτιάτες ἔδείπνουν σὲ συσσίτιο κατὰ μέσον ὥρον 15 ἀνδρῶν. Ἐκαστος συνεισέφερε τὸ ἀναλογοῦν εἰς αὐτὸν ἀνάλωμα τροφῆς. Ὁ «ἔρανος» αὐτὸς περιελάμβανε τὰ ἔξης κατά μῆνα.*

* Οἱ ποσότητες ἀναφέρονται εἰς τὸ κοινὸν ἐλληνικὸν σύστημα μέτρων καὶ σταθμῶν, τὸ αἰγανιτικό, τὸ παλαιὸν Φειδώνιο, τὸ ὁποῖο εἶναι ηὔξημένον ὡς πρὸς τὸ ἀττικὸν περίπου ὡς 3:2. Αὐτὸν ἔχει ληφθῆ ὑπὸ στὶς ἀναγραφόμενες ποσότητες κατὰ τὸ σύγχρονο μετρικὸν σύστημα. - Ὁ περιπατητικὸς Δικαίαρχος (Fr. 72 Wehrli = Ἀθήναιος IV, 141c) ἔχει ἀναγάγει τὶς ποσότητες σὲ ἀττικές μονάδες: συμφέρει δὲ ἐκαστος εἰς τὸ φιδίτιον ἀλφίτων μὲν ὡς τρία μάλιστα ἡμιμέδιμνα (= 1 1/2 μεδίμνους) Ἀττικά, οἷον δὲ χοεῖς ἔνδεκα τίνας ἢ δώδεκα, παρὰ δὲ ταῦτα τυροῦ σταθμόν τίνα καὶ σύκων, ἔτι δὲ εἰς ὄψωνίαν περὶ δέκα τίνας Αἰγιναῖους ὄβιολούς. - Προφανῶς ὁ Δικαίαρχος καὶ ὁ Πλούταρχος ἀντλοῦν ἀπὸ τὴν αὐτὴν πηγὴν τὴν ὁποίᾳ ὁ δεύτερος παραθέτει ἐπακριβῶν ἀλλὰ μὲ παράλειψι τοῦ χρηματικοῦ μέρους τῆς ἀτομικῆς εἰσφορᾶς. Τοῦτο συμπληρώνει ὁ Δικαίαρχος: 10 αἰγιναῖοι ὄβιολοὶ τὸν μῆνα, δηλαδή (μὲ βάρος σὲ grains [1 grain = 0.0648 gr.] 16.1 ὁ Αἰγιναῖος ὄβιολὸς πρὸς 11.2 ὁ Ἀττικός) 14.4 ἀττικοῦς ὄβιολούς = 2 δρχ. καὶ 2.4 ὄβιολούς, ποσὸν ὅχι εὐκαταφρόνητο συνδυαζόμενο μὲ τὴν εἰσφορὰν εἰς εἶδος (ὅπως θὰ καταδειχθῇ κατωτέρω). Τοιουτοτρόπως κατανοεῖται ἡ πλήρης σημασία καὶ τὸ ἰδιαίτερο βάρος τῶν λεγομένων τοῦ Ἀριστοτέλους ὅταν ἀντιπαραβάλλων τὸν Σπαρτιατικὸν πρὸς τὸν Κρητικὸν τρόπον ὄργανώσεως καὶ συμμετοχῆς τῶν Συσσιτίων, ἀσκεῖ κριτικὴ ἐπὶ τοῦ πρώτου ὡς ἐναντίως ἀποβαίνοντος πρὸς τὴν βούλησιν τοῦ θεσμοθετήσαντος τὰ «φιδίτια» αὐτά. Διότι ἐνῷ στὴν Κρήτη ἡ συνεδρίασις χορηγεῖται ἀπὸ κοινοῦ, στὴν Σπάρτη ὑπάρχει ἀτομικὴ συνεισφορά («ἔρανος») κάθε συμμετέχοντος· ἐπὶ πλέον δὲ ἡ συμμετοχὴ εἰς Συσσίτιον εἶναι «ὅρος τῆς Πολιτείας», ὁ μὴ συμμετέχων στερεῖται τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων. Ἄλλὰ γιὰ τὴν συμμετοχὴν χρειάζεται ἡ συνεισφορὰ εἰς εἶδος καὶ χρῆμα, εἰς σχετικὰ ὑψηλὸν μάλιστα τίμημα· κατὰ συνέπειαν, οἱ πένητες ἔξοστρακίζονται τοῦ πολιτεύματος. Πολιτικά, B, 1271a 26-36: οὐ καλῶς δὴ οὐδέ περὶ τὰ συσσίτια τὰ καλούμενα φιδίτια νενομοθέτηται τῷ καταστήσαντι πρῶτον, ἔδει γὰρ ἀπὸ κοινοῦ μᾶλλον εἶναι τὴν σύνοδον, καθάπερ ἐν Κρήτῃ· παρὰ δὲ τοῖς Λάκωσιν ἔκαστον δεῖ φέρειν, καὶ σφόδρα πενήτων ἐνίων ὄντων καὶ τούτο τὸ ἀνάλωμα οὐ δυναμένων δαπανᾶν, ὥστε συμβαίνει τούναντίον τῷ νομοθέτῃ τῆς προαιρέσεως βιούλεται μὲν γὰρ δημοκρατικὸν εἶναι τὸ κατασκεύασμα τῶν συσσιτίων, γίνεται δὲ ἡ κιστα δημοκρατικὸν οὕτω νενομοθετημένον. μετέχειν μὲν γὰρ οὐ ράδιον τοῖς λίαν πένησιν, ὅρος δὲ τῆς πολιτείας οὗτος ἐστιν αὐτοῖς ὁ πάτριος, τὸν μὴ δυνάμενον τοῦτο τὸ τέλος φέρειν μὴ μετέχειν αὐτῆς. Ἡ εἰσφορὰ εἶναι ὄντως ἀδύνατον νὰ καταβληθῇ ὑπὸ τῶν «λίαν πενήτων». δύσολα ἐπίσης συγκεντρώνεται καὶ ἀπὸ τοὺς ἐλάσσονος περιουσίας πολίτες. Ἡ παράλειψις τῆς συγκεκριμένης ἀναφορᾶς τοῦ χρηματικοῦ ποσοῦ ἐκ μέρους τοῦ Πλουτάρχου, μάλιστα δὲ ἡ ἀποσιώπησις τοῦ πραγματικοῦ ὑψους του, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν ρητὴν δήλωσίν του ὅτι πρόκειται περὶ μικροποσοῦ (...πρὸς δὲ τούτοις εἰς ὄψωνίαν μικρόν τι κομιδῇ νομίσματος, Λυκοῦργος, XII) εἶναι παραπλανητικὴ ἀφ' ἧς στιγμῆς ὑπάρχουν ἄκληροι Σπαρτιάτες.

- a) 1 μέδιμνος ἀλφίτων = 72.7 litres
- β) 8 χόες οἴνου = 36.37 litres
- γ) 5 μναῖ τυροῦ = 3 kg 150 gr
- δ) 5 ἡμίμναια σύκων = 1 gr 575 gr
- ε) μικρὸ χρηματικὸ ποσὸν πρὸς «ὄψωνίαν» (τὸ ὄψον, ὅταν ἦτο κρεῶδες, συνίστατο εἰς σκέτο μέλανα ζωμόν, κρεατόσουπα, μικρὰ τεμάχια κρέατος προωρίζοντο συνήθως γιὰ τοὺς νεαρούς).

(Πλούταρχος, Λυκοῦργος, XII (Sintenis p. 91.1-6): Συνήρχοντο δὲ ἀνὰ πεντεκαίδεκα καὶ βραχεῖ τούτων ἐλάττους ἢ πλείους. Ἐφερε δὲ ἕκαστος κατὰ μῆνα τῶν συσσίτων ἀλφίτων μέδιμνον, οὕνου χόας ὁκτώ, τυροῦ πέντε μνᾶς, σύκων ἡμίμνεα πέντε· πρὸς δὲ τούτοις εἰς ὄψωνίαν μικρόν τι κομιδῇ νομίσματος... (p. 92.2-4): τῶν δὲ ὄψων εὔδοκίμει μάλιστα παρ' αὐτοῖς ὁ μέλας ζωμός, ὃστε μηδὲ κρεαδίου δεῖσθαι τοὺς πρεσβυτέρους, ἀλλὰ παραχωρεῖν τοῖς νεανίσκοις, αὐτοὺς δὲ τοῦ ζωμοῦ καταχεσμένους ἔστιασθαι). Κατανάλωσις κρέατος ὡς ὄψου συνεδέετο κυρίως μὲ θυσίᾳ ἢ θήρᾳ, ὅπότε καὶ ἐδύνατο ὁ Σπαρτιάτης νὰ δειπνήσει σπίτι του (καὶ μόνον τότε), ἀποστέλων πάντως «ἀπαρχή» τοῦ θυσιασθέντος ζώου ἢ μερίδα τοῦ κυνηγιοῦ στὸ Συσσίτιο. (Πλούταρχος, *ibid.* p. 91, 6-9: "Ἄλλως δὲ καὶ θύσας τις ἀπαρχὴν καὶ θηρεύσας μέρος ἐπεμψεν εἰς τὸ συσσίτιον. Ἐξὴν γὰρ οἴκοι δειπνεῖν ὅπότε θύσας τις ἢ κυνηγῶν ὄψίσειε, τοὺς δὲ ἄλλους ἔδει παρεῖναι). Τὰ ἐπὶ πλέον τῆς κανονικῆς τακτῆς ἢ ἐκτάκτου εἰσφορᾶς πεμπόμενα ἐδέσματα καὶ γλυκίσματα ἐκαλοῦντο «ἐπάϊκλα»

Χρῆμα συνεκεντρώνετο δυσχερέστερα στὴν Σπάρτη λόγῳ τῆς μορφῆς τῆς οἰκονομίας της, ἄκρως φυσικῆς καὶ «οἰκιακῆς», ἀλλὰ καὶ ἐξ αἰτίας τῆς νομισματικῆς πολιτικῆς της (στενότης νομίσματος) μέχρι τουλάχιστον τοὺς κλασσικοὺς χρόνους. Ἐφ' ὅσον ὅμως οἱ ἀρχαῖοι κλῆροι διετηροῦντο χωριστοὶ καὶ ὁ πληθυσμὸς σταθερός, πρόβλημα δὲν θὰ ὑπῆρχε, δεδομένου ὅτι ἡ ἀποφορὰ ἐκ τῶν ἀγρῶν ἐκείνων ἦταν ὑψηλή. Κατὰ τοὺς Ἑλληνιστικοὺς ὅμως χρόνους, ὅταν ἡ ἔγγειος ἴδιοκτησία εἶχε συγκεντρωθῆ ἐις χείρας ἑλαχίστων, τὰ Συσσίτια ἀπὸ μηχανισμὸς κοινωνικῆς συνοχῆς μετέπεσεν εἰς ὄργανο ὀλιγαρχικῆς «συνεταιρείας». -- Τὰ Σχόλια εἰς Πλάτωνα, Νόμοι 633A (p. 377 Hermann), ἀναφέρουν ὡς ἀτομικὴ συνεισφορὰ τῶν Σπαρτιατῶν στὰ Συσσίτια «τὰ πρὸς τὸν μῆνα ἀρκεσοντα ἀλφίτα καὶ τυροὺς καὶ φοίνικας καὶ οἶνον». Οἱ ξηροὶ καρποὶ τῶν φοινικοδέντρων ἀναπληροῦν τὰ ξηρὰ σῦκα ὡς γλυκό.

(αἴκλον = δεῖπνον)· v. Ἀθήναιος IV, 139b. 140C (Πολέμων) 140C-141E. XIV 642E.

Τὸ εἰδικὸ βάρος τῆς κριθῆς ποικίλει· ό μέσος ὅρος τῆς γαλλικῆς κριθῆς τῶν ἑτῶν 1902-1907 ἦταν 63.94 kg τὸ ἑκατόλιτρον. (Desriot, Les Cereales p. 109). Κατὰ τὰς νηλώσεις ἡ κριθὴ θεωρεῖται ως ἐλαφροτέρα κατὰ 15% τοῦ σίτου. Ὁ σίτος τῆς Γαλατίας ἦταν ἀπὸ τοὺς ἐλαφρότερους (Plinius, Naturalis Historia, XVIII, 7, 63). Ἐάν λάβωμε ως μέσο εἰδικὸ βάρος τῆς κριθῆς 65 kg. τὸ ἑκατόλιτρον καὶ θεωρήσωμε ὅτι κατὰ τὴν ἀποφλοίωσι καὶ συντριβὴ τοῦ καρποῦ χάνει 1/6 τοῦ ὅγκου του καὶ 1/7 τοῦ βάρους του (16.6% καὶ 14.3% ἀντιστοίχως, λόγῳ τῆς μικρῆς σχετικά ἀποκαθάρσεως τῶν ἀλφίτων καὶ τῆς μεγαλύτερης πυκνότητος τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ καρποῦ), προκύπτει γιὰ τὸν Σπαρτιάτικο ἀτομικὸ ἔρανο τοῦ συσσιτίου βάρος 48.6 kg ἀλφίτων τὸν μῆνα, ἢτοι 1.62 gr. ἀλφίτων τὴν ἡμέρα (1.21 λίτρα οἶνου, 105 gr. τυροῦ καὶ 52.5 gr. ξηρῶν σύκων, κανονικῶς προστιθεμένου καὶ τοῦ μέλανος ζωμοῦ, πάντοτε δὲ κάποιου μαγειρευτοῦ φαγητοῦ, ὁσπρίων ἢ λαδερῶν, ὅταν δὲν ἦταν κρεώδης ἢ ἐδώδης). Σὲ ἀρχαῖες μονάδες ἡ ἡμερήσια μερὶς ἀλφίτων ἴσοῦτο πρὸς 1.6 αἰγηνιτικοὺς χοίνικες τὴν ἡμέρα ἢτοι περίπου 2.21 ἀπτικοὺς χοίνικες ἡμερησίως, ἐλαφρῶς ηὔξημένη ἔναντι κανονικῆς, ἀφοῦ μάλιστα συνωδεύετο συχνὰ ἀπὸ τὸν θρεπτικώτατο μέλανα ζωμόν, πάντοτε δὲ ἀπὸ ὅψο πλὴν τοῦ τακτικοῦ καθημερινοῦ τυροῦ, σύκων, οἶνου, ἀλλὰ καταλλήλου γιὰ τὴν ἔντονα ἀθλητικὴ καὶ στρατιωτικὴ ζωὴ τῶν Σπαρτιατῶν πολιτῶν. Συνηθέστατο ὅψον ἦταν «ἐφθὰ ὕεια κρέα», μικρὴ μερίδα βραστοῦ χοιρινοῦ (Δικαίαρχος Fr. 72 Wehrli). Ὁ μέλας ζωμὸς προήρχετο ἀπὸ τὸ βράσιμο χοιρινοῦ, ἵδιως τῶν ἄκρων τῶν ποδιῶν τοῦ χοίρου, τῶν «ἀκροκωλίων», ὅπως μαρτυρεῖ καὶ ὁ Μάτρων στὴν περίφημη παρφδίᾳ του «Ἀττικὸν Δεῖπνον» (ἐπικὸ ποίημα σὲ ὁμηρικὸ ὕφος περὶ ἐνὸς ἔξεζητημένου δείπνου) v. 93-4:

νηδὺς δ' ούχ ὑπέμεινε· βιάζετο γὰρ ρ' ἀδέεσσι·
δάμνα μιν ζωμός τε μέλας ἀκροκώλια θ' ἐφθά.

(Γιὰ τὰ ὕεια ἀκροκώλια cf. Ἀθήναιος, III, 95E-96C). Ὁ ζωμός, γιὰ νὰ εἶναι μέλας θὰ ἔβγαινε ἀπὸ μέξη μὲ αἷμα, ἐντόσθια καὶ σπλάγχνα, τὰ ὅποια ἔμενον ἀφάγητα, ἐνῷ μικρὰ κοίματια κρέας προσεφέροντο ὅταν ὑπῆρχαν. Τὸ χωρίο τοῦ Δικαιάρχου παρουσιάζει μείζονα φθορὰ στὴν παράδοσι τοῦ κειμένου, ἀλλὰ τὸ νόημα εἶναι ἀδιαμφισβήτητο: ὅψον δὲ ταύτὸν ἀείποτε πᾶσιν ἔστιν, ὕειον κρέας ἐφθόν, ἐνίοτε δ' <ούδ> ὅτιμενοῦν πλὴν ὅψον τι μικρὸν ἔχον σταθμὸν ὡς τέταρτον μάλιστα, καὶ παρὰ τοῦτο ἔτερον οὐδὲν πλὴν ὅ γε ἀπὸ τούτων ζωμὸς ἵκανὸς ὅν παρὰ πᾶν τὸ δεῖπνον ἄπαντας αὐτοὺς παραπέμπειν, κἄν ἄρα ἐλάα τις ἢ τυρὸς ἢ σῦκον, ἀλλὰ κἄν τι λάβωσι ἐπιδόσιμον, ἰοχθὸν ἢ λαγὼν ἢ φάτταν ἢ τι τοιοῦτον. Τὰ «ἐπιδόσιμα» εἶναι περιστασιακὲς προσφορὲς ἀπὸ κυνῆγι (ἢ ἀπὸ θυσίᾳ) κάποιων ἐκ τῶν μετεχόντων στὸ Συσσίτιο, ὅπως προανεφέρθη. «<ούδ> ὅτιμενοῦν» εἶναι ἡ ἐπιφανειακὴ βελτίωσις τοῦ Schweighäuser στὴ θέσι τοῦ χειρογραφικοῦ «δε τι μονον». Ἄντὶ τοῦ «ἀπὸ τούτων» παρέχεται καὶ ἡ γραφὴ «ἀπὸ τούτου». Τὸ χωρίον πρέπει νὰ διορθωθῇ ὡς ἐξῆς: ὅψον δὲ ταύτὸν ἀεί ποτε πᾶσιν ἔστιν, ὕειον κρέας ἐφθόν μικρὸνέχον σταθμὸν ὡς τέταρτον μάλιστα, ἐνίοτε δὲ ἥμισυ μνᾶς, καὶ παρὰ τοῦτο ἔτερον οὐδὲν πλὴν ὅ γε ἀπὸ τούτου ζωμός κ.τ.λ. Υποθετω τὴν ἐξῆς σειρὰ λαθῶν: α) τὸ ἀρχέτυπο χειρόγραφο εἶχε: «ἐνίοτε δὲ S μ», ὅπου μ εἶναι τὸ σύμβολο τῆς μνᾶς καὶ S ἢ C ἢ C" ἢ " ἡ κάποια ἀπὸ τὶς πολλὲς παρόμοιες μορφὲς εἶναι τὸ σύμβολο τοῦ ἥμίσεως (v. Hultsch, Metrologicorum Scriptorum Reliquiae vol. I p. 170, 173-4). Ἡ σειρὰ τῶν συμβόλων δὲν κατενοήθη καὶ ἐξελήφθη δοκιμαστικὰ ὡς «τι μονον», χωρὶς τόνους ἀκριβῶς συνεπείᾳ τῆς εὔσυνειδησίας τοῦ ἀντιγραφέως, χαρακτηριστικὸ συχνὰ ἀπαντώμενο σὲ χειρόγραφα τοῦ 8ου - 10ου αἰῶνος, κυρίως εἰς τὰ προερχόμενα ἐκ μεταγραφῆς ἀπὸ μεγαλογράμματο ἐπισεσυρμένη εἰς μικρογράμματο γραφή, ὅπου τὰ ἀκατανόητα ἀπὸ τὸν γραφέα σημεῖα παρατίθενται ὡς

έκτιμώμενη σειρὰ γραμμάτων ἀδιάρθρωτη, ἄνευ τόνων. β) Ἡ φράσις «ένίοτε δὲ S μ» ἦταν γραμμένη στὸ περιθώριο ἔχουσα προστεθῆ ἐκ τῶν ὑστέρων πρὸς συμπλήρωσι τοῦ κειμένου, κατὰ τὴν ἀντιγραφὴ δὲ ἐτοποθετήθη σὲ ἐσφαλμένη θέσι μετὰ τὸ «ἐφθόν» ἀντὶ μετὰ τὸ «μάλιστα» (πιθανώτατα ἀμφότερες οἱ δύο αὐτὲς λέξεις ἦταν στὸ τέλος δύο στίχων τοῦ ἀρχετύπου). γ) Ἡ προκύψασα ἀκολουθία (ένίοτε δέ τι μονον καὶ παρὰ τοῦτο ἔτερον οὐδὲν πλὴν ὅ γε κ.τ.λ.) ἐστερεῖτο νοήματος· ἐκ τῶν ἐνόντων δὲ ἐπεχειρήθη ἡ θεραπεία τῆς ἀνωμαλίας μὲ παρεμβολὴ τοῦ «πλὴν ὅψον τι» μετὰ τὸ «μονον», ὥστε νὰ ἐπιτευχθῇ βεβιασμένη καὶ ἀνοικεῖα ἀποκατάστασις γραμματικοφάνοῦς προτάσεως. Βεβαίως τὸ «πλὴν» στὴν ἔκφρασι «πλὴν ὅ γε» ἐπέχει τὴν θέσι τοῦ «ἥ» ώς εἰσάγοντος δεύτερον ὅρον συγκρίσεως, ἐνῷ στὴν ἀτυχῶς μεμηχανημένη σειρά «δέ τι μονον πλὴν ὅψον τι» εἶναι ἀσύντακτον διότι ἐπρεπε νὰ ἔχῃ «δέ τι μονον πλὴν ὅψου τινος». Ὁ ἀρχέτυπος κῶδις πιθανῶς λοιπὸν εἶχε τὴν ἀκόλουθη μορφὴ στὸ ὑπὸ ὅψιν χωρίο:

ὅψον δὲ ταῦτὸν ἀεί¹
ποτε πᾶσίν ἐστιν,
ὕειον κρέας ἐφθόν
ένίοτε δέ S' μ μικρὸν ἔχον σταθμόν
 ώς τέταρτον μάλιστα
 καὶ παρὰ τοῦτο ἔτε-
ρον οὐδὲν πλὴν ὅ γε
 ἀπὸ τούτου ζωμός
 ίκανὸς ὃν παρὰ

κ.λπ.

Τὸ τέταρτο τῆς μνᾶς εἶναι ~110 gr, τὸ δὲ ἡμισυ ~220 gr. (Ο Δικαίαρχος χρησιμοποιεῖ τὰ ἀπτικὰ μέτρα καὶ σταθμά). Ἡ πρώτη ἦταν ἡ συνηθισμένη μερίδα, ἡ δεύτερη ἡ ἔξαιρετική (σὲ ἐօρτὲς καὶ πανηγύρεια) καὶ βασιλική (ποὺ ἦταν διπλή). Καὶ μάλιστα, πιθανὸν ἡ ὑστερη προσθήκη στὸ

περιθώριο νὰ μὴν ἥταν ἀποτέλεσμα ἀντιπαραβολῆς πρὸς ἄλλο κώδικα ἢ συμπλήρωσις παραλείψεως ἐκ τοῦ ἀρχετύπου, ἀλλὰ ἀπλῶς ἀρκετὰ μεταγενέτερη προσθήκη λογίου ποὺ ἔγνωριζε τὴν διπλὴ βασιλικὴ Σπαρτιατικὴ μερίδα καὶ ἐθεώρησε ὅτι μνεία της Ἰσως ἔπρεπε νὰ ὑπῆρχε στὸ κείμενο καὶ ἐξέπεσε τυχαίως, ἢ μᾶλλον ἀπλῶς ὑπεσημείωσε τὸ γεγονός πρὸς ἴδιαν χρῆσιν καὶ τῶν ἀναγιγνωσκόντων ὑπόμνησιν.

Ἄπὸ τὴν πρώιμη ἀγροτικὴ οἰκονομία τῆς Σπάρτης ἔχομε ἓνα πολύτιμο στοιχεῖο: τὴν ἀναδιανομὴ τῆς γῆς μετὰ τὴν Δωρικὴ κατάκτησι. Ἡ Λακωνικὴ διενεμήθη εἰς 39.000 κλῆρους, ἐκ τῶν ὁποίων οἱ 30.000 παρεδόθησαν εἰς τοὺς περιοίκους (αὐτόχθονες κατοίκους ποὺ εἴτε δὲν ἀντιστάθησαν, εἴτε ὑεπτάχθησαν μὲ σύμβασι ἢ γιὰ κάποιο εἰδικὸ λόγο ἔξαιρέθηκαν τῆς εἰλωτείας, στοὺς ὁποίους αὐτόχθονες προσετέθησαν καὶ ὅσοι, ὅχι πολλοί, μὴ Δωριεῖς ἀκολούθησαν τὸν Δωρικὸ εἰσβολέα στὴν κατάκτησι τῆς χώρας), ἐνῷ 9.000 κατεκυρώθησαν στοὺς Δωριεῖς ποὺ ἤδρυσαν καὶ κατοίκησαν τὴν Σπάρτη. (Πλούταρχος, Λυκοῦργος, VIII). Ὁ καταμερισμὸς αὐτὸς τῆς γῆς δὲν ἔγινε ὀλοσχερῶς καὶ διὰ μιᾶς μετὰ τὴν εἰσβολή, ἀλλὰ ἀκολούθησε μιὰ διαδικασία, (άφοῦ καὶ ἡ ὑποταγὴ τῆς χώρας ἀπῆτησε πολὺ χρόνο καὶ ἀγῶνες ἐκ μέρους τῶν Σπαρτιατῶν), διάφορες φάσεις καὶ τύχεις τῆς ὁποίας διαδικασίας ἀπηχοῦνται καὶ στὴν διαφοροποίησι περιοίκων ἀπὸ τοὺς εἰλωτες. Οἱ πηγὲς τοῦ Πλουτάρχου ὅμιλοῦν γιὰ παγώσι τοῦ καθεστῶτος ἀπὸ τὸν Λυκοῦργο (30.000 κλῆροι στοὺς περιοίκους, 6.000 ἢ 4.500 κλῆροι στοὺς Σπαρτιάτες) μὲ μία αὕησι τῶν Σπαρτιατικῶν γαιῶν κατὰ 3.000 ἢ 4.500 ἐπὶ πλέον ἀπὸ τὸν Βασιλέα Πολύδωρο (*ibid.*). Ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει πρέπει νὰ συνδεθῇ ἡ ἐπαύξησις κλήρων μὲ τὸ τέλος τοῦ Αου Μεσσηνιακοῦ Πολέμου ἐπὶ Πολυδώρου καὶ Θεοπόμπου Βασιλέων: ἡ ὑποταγὴ τῶν Μεσσηνίων θὰ ὠδήγησε σὲ διανομὴ μέρους τῆς εὐφορώτατης Μεσσηνιακῆς πεδιάδος σὲ Σπαρτιάτες κατακτητές. Οἱ ἀρχαῖοι αύτοὶ κλῆροι (τῆς ἀρχικῆς διανομῆς) ἦσαν Ἰσοι, ἢ μᾶλλον Ισοδύναμοι σὲ ἀποδοτικότητα τῶν βασικῶν προϊόντων

- καρπῶν γῆς. Λέγεται ὅτι ἐπιστρέψας ὁ Λυκοῦργος μετὰ ἀπὸ κάποια ἀποδημία καὶ διερχόμενος τὴν Λακωνικὴν σὲ καιρὸν θερισμοῦ, ὅταν παρετήρησε παράλληλους καὶ ἵσους τοὺς σωροὺς τοῦ θερισμένου σίτου ἔμειδίασε καὶ εἶπε στοὺς Συνοδούς του ὅτι ὅλη ἡ χώρα φαίνεται ὡς νὰ ἔχει μόλις διανεμηθῆ μεταξὺ πολλῶν ἀδελφῶν (Λυκοῦργος VIII: Λέγεται δὲ αὐτὸν ὕστερόν ποτε χρόνῳ τὴν χώραν διερχόμενον ἐξ ἀποδημίας” αρτὶ τεθερισμένην, ὁρῶντα τοὺς σωροὺς παραλλήλους καὶ ὄμαλεῖς μειδάσει καὶ εἰπεῖν πρὸς τοὺς παρόντας, ὡς ἡ Λακωνικὴ φαίνεται πᾶσα πολλῶν ἀδελφῶν εἶναι νεωστὶ νενεμημένην).

Οἱ Εἴλωτες ἦσαν αὐτόχθονες κάτοικοι τῆς Λακωνικῆς ποὺ μετετράπησαν ἀπὸ ίδιοκτῆτες σὲ ἐργάτες γῆς. Είργάζοντο τὴν γῆ τῶν Σπαρτιατῶν καταβάλλοντες ἑτήσια ώρισμένη ἀποφορὰ εἰς εἶδος στοὺς νέους ίδιοκτῆτες, ἡ ὁποία μάλιστα παρέμενε σταθερὰ στὸν χρόνο, μὲ θρησκευτική κύρωσι: κατάρα ἐβάραινε ἐξ ἀρχῆς τεθεῖσα κάθε αὔξησι τοῦ μισθώματος τῆς γῆς: Πλούταρχεια «Πολιτεία Λακωνική», 41 (239D-E): οἱ δὲ εἴλωτες αὐτοῖς (sc. τοῖς Σπαρτιάταις) είργάζοντο τὴν γῆν ἀποφορὰν τὴν ἄνωθεν ισταμένων <τελοῦντες>. Ἐπάρατον δὲ ἦν πλείονός τινα μισθῶσαι, ἵν’ ἔκεινοι μὲν κερδαίνοντες ἡδέως ὑπηρετῶσιν, αὐτοὶ δὲ μὴ πλέον ἐπιζητῶσιν. (Cf. τὰ λεγόμενα «Ἀποφθέγματα Λακωνικά» 216F-217A). Τὸ αὐτὸν μαρτυρεῖται καὶ ἀπὸ τὸν Μύρωνατὸν Πριηνέα (Fr. 2 Fr.Gr.H. Jacobi = FHG IV 461 ἀπὸ τὸν Ἀθήναιο, Δειπνοσοφισταί XIV, 657D): καὶ παραδόντες (sc. οἱ Σπαρτιάτες) αὐτοῖς (sc. στοὺς Εἴλωτες) τὴν χώραν ἔταξαν μοῖραν ἦν αὐτοῖς ἀνοίσουσιν αἰεί. (ὁ Μύρων περιγράφει μὲ ἔντονα χρώματα συστηματικὴ κακομεταχείρισι τῶν Είλωτων ἐκ μέρους τῶν Σπαρτιατῶν).

Ἡ ἀποφορὰ ὠρίζετο εἰς 70 μεδίμνους κριθῶν τὸ ἔτος γιὰ τὸν ἄνδρα Σπαρτιάτη κύριο τῆς γῆς, 12 δὲ μεδίμνους κριθῶν γιὰ τὴν γυναικα, μαζὶ μὲ ἀνάλογο ποσότητα οἴνου καὶ ἔλαιου. Πλούταρχος, Λυκοῦργος, VIII: ‘Ο δὲ κλῆρος ἦν ἐκάστου τοσοῦτος, ὃτε ἀποφορὰν φέρειν ἀνδρὶ μὲν

έβδομήκοντα κριθῶν μεδίμνους, γυναικὶ δὲ δώδεκα, καὶ τῶν ὑγρῶν καρπῶν ἀναλόγως τὸ πλῆθος. Ἀρκέσειν γὰρν φέτο τοσοῦτον αὐτοῖς τῆς τροφῆς, πρὸς εὔεξίαν καὶ ὑγείαν ἰκανῆς, ἄλλον δὲ μηδενὸς δεησομένοις. Ἀσφαλῶς ἡ ἀποφορὰ βασικὰ συνίστατο εἰς τοὺς 70 μεδίμνους κριθῶν (καὶ τὴν ἀνάλογο ποσότητα «ὑγρῶν καρπῶν», δηλαδὴ σταφυλιῶν καὶ ἐλαιῶν). ὅταν ὁ Σπαρτιάτης ἥγαγε γυναικαὶ καὶ ἔδημιούργει οἰκογένεια, προσετίθετο μετὰ τὸν γάμον ἡ ἑτήσιος ποσότης τῶν 12 μεδίμνων κριθῶν (καὶ ἀνάλογος ποσότης σταφύλων καὶ ἐλαιῶν), εἰς διατροφὴν τῆς γυναικός. Αὐτὸν δεύτερο ποσὸν ἀποκαλύπτει ἐπομένως τὴν θεωρούμενη «ἀναγκαῖα τροφὴ» συντηρήσεως ἀτόμου (θήλεος). 12 μέδιμνοι αἴγιναῖοι ισοῦνται πρὸς 876 litres κριθῶν περίπου ἢ (μὲν τὴν ὑποτεθεῖσα ἀναλογία 65 kg τὰ 100 litres) 569.4 kg. τὸν χρόνο. Σὲ ἀπτικὰ μέτρα οἱ 12 αἴγιναῖοι μέδιμνοι ἀντιστοιχοῦν σὲ 16.68 ἀπτικοὺς μεδίμνους, δηλαδὴ 2.26 ἀπτικοὺς χοίνικες ἡμερησίως. (Σὲ ὅλους τοὺς ὑπολογισμοὺς λαμβάνεται τὸ ἀρχαῖο σεληνιακὸ ἔτος τῶν 12 X 29 1/2 = 354 ἡμέρων). Πρόκειται γιὰ ποσότητα καρποῦ κριθῆς, ποὺ μετατρέπεται κατὰ τὰ προλογισθέντα εἰς 1.88 χοίνικες ἀλφίτων. Καταλήγομε στὴν ἴδια περίπου βασικὴ ποσότητα (2 χοίνικες ἀλφίτων τὴν ἡμέρα) ἐλαφρῶς μειωμένη (6%), ἀφοῦ πρόκειται γιὰ γυναικαὶ. Ἀλλωστε ὀλίγο μικρότερη καθαρότης τοῦ ἀλεύρου ἔξαφανίζει καὶ αὐτὴ ἀκόμη τὴν διαφορά.

Ἡ ἀποφορὰ εἰς δημητριακόν εἶδος τῶνειλώτων πρὸς τὸν Σπαρτιάτη ἴδιοκτήτη ἀπὸ τὸν κλῆρο του ἦταν 70 αἴγιναῖοι μέδιμνοι κριθῶν = 3.308 kg = 96.88 ἀπτικοὶ μέδιμνοι τὸν χρόνο = 13.14 ἀπτικοὶ χοίνικες ἡμερησίως κριθῆς, ἢτοι περίπου 11 (10.95) ἀπτικοὶ χοίνικες ἀλφίτων τὴν ἡμέρα. Συνολικὰ στὴν περίπτωσι ἐγγάμου Σπαρτιάτου, ἡ δημητριακὴ ἀποφορὰ ἀνήρχετο σὲ 13.14 + 2.26 = 15.4 χοίνικες κριθῆς ἡμερησίως. Υποθέτοντες πληθυσμιακὴ σταθερότητα, καὶ συνεπῶς μέση οἰκογένεια δύο παιδιῶν, καὶ ὑπολογίζοντες ἡμίσεια τῆς κανονικῆς ποσότητα ὡς ἀναγκαῖα τροφή των (ὅπως ἡ ἐπιγραφὴ ἀπὸ τὴν Ἀμοργὸ

διορίζει), ἔχομε γιὰ κάλυψι τῶν ἀναγκῶν εἰς δημητριακὴ τροφὴ τοῦ ἀνδρὸς καὶ τῶν δύο παιδιῶν 2.21 (γιὰ τὸ Συσσίτιο) καὶ 2.21 (γιὰ τὰ παιδιά) = 4.42 χοίνικες ἀλφίτων τὴν ἡμέρα. Ἀπομένει ποσότης 6.53 χοινίκων ἀλφίτων ποὺ προορίζεται (μαζὶ μὲ τὰ ἀνάλογα ποσοστὰ ἐπὶ ἑλαίου καὶ τοῦ οἴνου) γιὰ τὴν ἴκανοποίησι ὅλων τῶν ἄλλων ἀναγκῶν καὶ ἀπαιτήσεων τῆς κοινωνικῆς ζωῆς (περιλαμβανομένου καὶ ἐνός ποσοῦ πρὸς ὄψώνιο εἰς χρῆσιν τῆς οἰκογενείας, τῆς γυναικὸς καὶ τῶν παιδιῶν).

Ἡ ἑτῆσια ἀποφορὰ ἐξ ἐκάστου (ἀρχαίου) κλήρου ἦταν συνολικὰ (γιὰ ἔγγαμο Σπαρτιάτη) 82 μέδιμνοι κριθῆς καὶ ἀνάλογος ποσότης ἑλαιῶν καὶ σταφυλῶν. Μετὰ τὸ τέλος τοῦ πρώτου Μεσσηνιακοῦ πολέμου, οἱ Σπαρτιάτες ἐπέβαλαν στὶς κληρουχίες ποὺ διένειμαν ἀπὸ τὴν κατακτηθεῖσα γῆ ἀποφορὰ τοῦ ἡμίσεος τοῦ προϊόντος ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Τυρταῖος Fr. 5 Prato (ἀπὸ τὸν Παυσανία IV, 14, 5): Οἱ Μεσσῆνοι τῶν Σπαρτιατικῶν κτημάτων

ὦσπερ ὅνοι μεγάλοι σ' ἄχθεσι τειρόμενοι,
δυσπιοούνοισι φέροντες ἀναγκαίης ὑπό λυγρῆς
ἡμισυ παντὸς ὅσον καρπὸν ἄρουρα φέρει

(Cf. Αἰλιανός, Ποικίλης Ἰστορίας VI, 1). Αὐτὸ πρέπει νὰ ἦταν τὸ γενικὸ Σπαρτιατικὸ σύστημα: ἐνοικίασις τρόπον τινα τῆς γῆς εἰς χρῆσιν τῶν Εἰλάτων μὲ μισθὸ εἰς εἶδος τὴν ἀποφορὰ τῶν βασικῶν εἰδῶν διατροφῆς, κριθῆς, σταφυλῆς, ἑλαίας, κατὰ τὸ ἔξουθενωτικὸ ποσοστὸ τοῦ ἡμίσεως τῆς ἐτησίας παραγωγῆς. Τὸ ὑπόλοιπο ἡμισυ τὸ διαθέσιμο γιὰ τὶς ἀνάγκες τῶν καλλιεργητῶν - ἐργατῶν γῆς ἵσοδυναμεῖ στὴν περίπτωσι τῆς κριθῆς πρὸς $10.95 + 1.88 = 12.83$ (ἀπτικοὺς) χοίνικες ἀλφίτων τὴν ἡμέρα, ποσότης ἴκανὴ νὰ καλύψῃ τὴν ἀναγκαία τροφὴ 6-7 εἰλάτων (γιὰ 7 ἔχομε ἀναλογοῦσα μερίδα 1.83 χοίνικες ἀλφίτων τὴν ἡμέρα) ἢ 2 εἰλωτικῶν οἰκογενειῶν μὲ 2 ἐκάστη παιδιὰ (4 X 2 χοίνικες + 4 X 1 χοῖνιξ = 12 χοίνικες) ἢ μιᾶς εἰλωτικῆς οἰκογενείας μὲ 2 παιδιὰ καὶ 2-3 εἰλάτων ἐπὶ πλέον (2 X 2 + 2 X 1 + 3 X 2 = 12). Τὸν Σπαρτιάτη πολεμιστὴ συνώδευε

ένας στρατιωτικὸς ἀκόλουθος·(θεράπων), ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ γεγονότα τῆς Πύλου κατὰ τὴν πρώτη φάσι τοῦ Πελοποννησιακοῦ Πολέμου τὸ 425 π.Χ. Οἱ ἄλλοι εἴλωτες ἔμεναν ἐργαζόμενοι στὸ κτῆμα. Τὸ συμβὰν κατὰ τὴν μάχη τῶν Πλαταιῶν ὅπου 7 εἴλωτες ψιλοὶ συνώδευαν κάθε βαρέως ὡπλισμένο ὄπλιτη Σπαρτιάτη (Ἡρόδοτος IX, 28-9), ἥταν ἐξαιρετικό: ἀφ' ἑνός λόγῳ τῆς καθαρᾶς ἐξωτερικῆς ἀπειλῆς, ἀφ' ἑτέρου καὶ λόγῳ τοῦ ἐσωτερικοῦ κινδύνου ἀναστατώσεων στὴν Λακωνικὴ καὶ Μεσσηνία κατὰ τὴν πρώτη δεκαετία τοῦ 5ου αἰῶνος π.Χ. (V. e.g. Kiechle, Messenische Studien, p. 116 sqq.).

Ο ἀγροτικὸς Σπαρτιατικὸς κλῆρος περιελάμβανε γῇ μεριζόμενη σὲ 3 ἢ 4 τμήματα: α) ἀγρό, γῇ σπειρόμενη μὲ κριθή (Στὴν Ἑλλάδα ἐπικρατοῦσε γενικὰ τὸ διετὲς σύστημα καλλιεργείας δημητριακῶν μὲ ἐναλλὰξ δηλαδὴ τὴν γὴ σπειρομένη καὶ ἀφιεμένη ἀργή. Στὴν ἀργὴ γῇ μποροῦσε νὰ φυτεύωνται ὅσπρια καὶ λαχανικά. (V. e.g. IG II² 1241, Ψήφισμα τῆς φρατρίας τῶν Δυαλευσέων περὶ μισθώσεως γῆς, ὅπου ὁρίζονται οἱ συνθῆκες ἐκμεταλλεύσεώς του, I. 21-24: σπερεῖ δὲ τῆς γῆς σίτῳ τὴν ἡμίσειαν, τῆς δὲ ἀργοῦ ὁσπρεύσει ὅπόσων ἃν βούληται). β) ἐλαιῶνα, γῇ φυτευμένη μὲ ἐληές, γ) ἀμπελώνα, γῇ μὲ ἀμπέλια, δ) ἵσως, κῆπος μὲ καρποφόρα δένδρα, ὅσπρια, λαχανικά. Ο κῆπος αὐτὸς (ὅπως καὶ τὰ προϊόντα τῆς μισῆς ἐκτάσεως τῶν δημητριακῶν ἀργῶν, αὐτῆς ποὺ ἔμενε ἀργή) ἥταν πρὸς χρῆσιν τῶν εἰλῶτων καλλιεργητῶν· ἀσφαλῶς ἴδιος κῆπος παρὰ τὴν οἰκίαν στὴν Σπάρτη θὰ ἔχρησίμευε γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς Σπαρτιατικῆς οἰκογενείας, ἀφοῦ μάλιστα ἡ Σπάρτη ἥταν ἔνας οἰκισμός δομημένος μὲ τὸ παλαιὸ σύστημα, κωμηδόν. Ἡ μέση ἑτήσια συνολικὴ παραγωγὴ κριθῶν ἀπὸ κάθε κλῆρο εἶναι τὸ διπλάσιο τῆς ἀποφορᾶς, ἥτοι 164 μέδιμνοι αἴγιναῖοι. Γιὰ τὴν ἀπόδοσι τῆς γῆς σὲ δημητριακὰ δὲν ἔχομε ποσοτικὰ δεδομένα ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα σὲ κείμενα προκειμένου περὶ Ἑλληνικῶν περιοχῶν. Ὁ Cicero πληροφορεῖ σὲ σχέσι μὲ τὴν περιοχὴ τῶν Λεοντίνων στὴν Σικελίᾳ ὅτι συνήθως σπείρεται 1 μέδιμνος σίτου ἀνὰ

jugerum καί, ύπὸ κανονικὲς συνθῆκες, λαμβάνεται 8-πλάσιο προϊόν, ύπὸ ἔξαιρετικῶς δὲ εύνοϊκὲς 10-πλάσιο. In Verrem Artio Secunda, III, 47 (112): *In iugere Leontini agri medimnum fere tritici seritur, perpetua atque aequabili satione. Ager efficit cum octavo, bene ut agatur; verum, ut omnes dii adiuent, cum decumo.* Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ὁ Cicero ὄμιλεῖ ἐναντίον οὗ Verres καὶ ἔχει κάθε λόγο γὰ μειώσῃ τὸ ὑψος τῆς παραγωγῆς τῆς περιοχῆς καὶ ἐπομένως τὴν ἀποδοτικότητα τῆς γῆς ἔκει. Οἱ ἀγροὶ τῶν Λεοντίων ἴδιαιτέρως, ἀλλὰ καὶ ὅλη ἡ Σικελία, ἥταν κατ’ ἔξοχὴν χώρα παραγωγῆς σιτηρῶν καθ’ ὅλη τὴν ἀρχαιότητα. Αὐτὸς ἥταν γνωστὸς στοὺς δικαστὲς καὶ ὁ Cicero ἔπρεπε νὰ χρησιμοποιήσῃ ἀριθμοὺς ποὺ νὰ ἀντιστοιχοῦν στὴν κοινὴ ἀποδοτικότητα τῆς γῆς σὲ σίτο καὶ νὰ ἀνταποκρίνωνται στὴν φήμη ἀνωτέρας παραγωγικότητος τῆς ύπ’ ὅψιν χώρας καὶ περιοχῆς. Έὰν ύποθέσωμε λοιπὸν τὴν ὀκταπλάσια ἀποδοτικότητα ώς μέτρο κανονικῆς εύφορου γῆς (ὅπως ἡ Μεσσηνιακή), καταλήγομε σὲ 8 μεδίμνους σίτου ἀνά jugerum ύπὸ συνήθεις εύνοϊκὲς συνθῆκες. Γιὰ τὴν κριθὴ δὲν διαθέτομε ὀρισμένο ἀριθμητικὸ στοιχεῖο ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα, ὅπότε ύποχρεούμεθα νὰ προσφύγωμε σὲ συγκριτικὰ στοιχεῖα. Ἡ μέση ἀπόδοσις (σὲ γερμανικοὺς διπλούς Zentner - 1 Zentner = 50 kg - ἀνὰ ἑκτάριο) κατὰ τὰ ἔτη 1911-1915 σίτου καὶ κριθῆς εἶχε ώς ἔξῆς:

	<u>σῖτος</u>	<u>κριθή</u> (100 κιλὰ ἀνὰ ἑκτάριο)
Ρωσσία	7.0	8.7
Η.Π.Α.	9.3	11.7
Ούγγαρια	12.2	13.9
Αύστρια	13.9	15.4
Γαλλία	14.0	14.3
Μεγάλη Βρεττανία	20.7	17.9
Γερμανία	21.4	20.8
Βέλγιον	25.9	28

(Άπό τὸ : E. Gunther «Die wirtschaftlichen Hilfskräfte Deutschlands und seiner Hamptgconer», Kriegshefte aus dem Industrieberirk, No. 7, Essen, 1915).

Οι άντιστοιχες μέσες αποδόσεις στὴν Γερμανία κατὰ τὰ ἔτη 1901-10 ἦσαν:

19.6	19
------	----

ἐνῷ στὴν Γερμανία τοῦ 1800:

10.28	•
-------	---

8.0

(στοιχεῖα ἀπὸ τὴν αὐτὴν πηγή). Έὰν ἔξαιρέσομε ἀπὸ τὸν ὑπολογισμὸν τὰ ἀπομονωμένα δεδομένα τῆς Γερμανίας (ἰδιαιτέρως διότι υστηματικὰ καταγράφεται μικρότερη απόδοσις τῆς κριθῆς ἐναντὶ τοῦ σίτου, πράγμα ἀνοικεῖο γιὰ τὴν περιοχὴ τῆς Μεσογείου καὶ τῶν Βαλκανίων), ἔχομε ὡς μέσους ὄρους αποδοτικότητος εἰς βάρος:

15.56	16.34
-------	-------

δηλαδὴ σῖτος πρὸς κριθὴν ὡς 1 : 1.05.

Ἡ αποδοτικότης τῶν καλλιεργημένων γαιῶν τὸ 1911 (έκατόλιτρα ἀνὰ ἑκτάριο καὶ ἐντὸς παρενθέσεως, μετρικοὶ στατῆρες ἀνὰ ἑκτάριο) εἶχαν ὡς ἔξῆς κατὰ χώρα (Μεσογειακὲς καὶ Βαλκανικὲς χῶρες):

Ίσπανία	13	(10.14)	20	(13)
Ίταλία	14	(10.12)	15	(9.75)
Άλγερία	10	(7.8)	12	(7.8)
Βουλγαρία	15	(11.7)	17	(11.05)
Σερβία	14	(10.92)	15	(9.75)
Ρουμανία	17	(13.26)	16	(10.4)

(ἀπὸ Jourde, Les Cereales dans l'Antiquité Grecque, p. 59. Μετέτρεψα τὴν ἀπόδοσιν ὄγκου σὲ ἀπόδοσιν βάρους βάσει τῶν ὀρισθέντων εἰδικῶν βαρῶν σίτου καὶ κριθῆς, 78 kg καὶ 65 kg ἀντιστοίχως τὸ ἔκατόλιτρο).

Οἱ μέσοι ὄροι εἶναι ἔδῶ:

13.83	15.83
-------	-------

ήτοι άναλογία σύγκρισης 1 πρόδος 1.14, και άναλογία βάρους 1 πρόδος 0.95 (με 78 kg. τὸ ἑκατόλιτρο σίτου και 65 kg τῆς κριθῆς).

Στὴν Γαλλίᾳ ὑπῆρχαν οἱ ἔξης τιμές (σὲ ἑκατόλιτρα ἀνὰ ἑκτάριο, και ἐντὸς παρενθέσεως, σὲ μετρικοὺς στατῆρες ἀνὰ ἑκτάριο):

1840	12.44 (9.7)	14.02 (9.11)
1862	14.69 (11.45)	18.87 (12.27)
1882	17.98 (14.02)	18.50 (12.02)

(με βάσι τὸ L. Grandreau, L'agriculture et les institutions agricoles du monde au commencement du XXe siècle, II p. 251).

Στὶς δύο ὑπὸ ὅψιν περιοχὲς τῆς Νοτίου Πελοποννήσου οἱ ἀποδόσεις τὸ 1921 εἶχαν ὡς ἔξης (σὲ quintaux ἀνὰ ἑκτάριον, 1 quintal ἡ μετρικὸς στατῆρ = 100 kg) .

	'Αναλογία		
Λακωνία	6.23	7.64	1.22
Μεσσηνία	7.38	6.99	0.95
Μέσος ὄρος τῶν 2 περιοχῶν	6.805	7.315	1.07
Έλλας (μέσος ὄρος)	7.17	7.64	1.06

(ἀπὸ Jarde, op. cit. p. 203-4 ὅπου λεπτομερῆ κατὰ περιοχὴ στοιχεῖα).

Ἡ Ἑλληνικὴ παραγωγὴ τοῦ 1921 συγκρίνεται ὡς πρὸς τὴν ἀποδοτικότητα μὲ τὴν Ρωσσικὴ τῶν ἑτῶν 1911-1915 (7.0 : 8.7), τὴν Ἀλγερινὴ τοῦ 1911 (7.8 : 7.8), τὴν Γερμανικὴ τοῦ 1800 (10.28 : 8.0) καὶ, ὄριακά, τὴν γαλλικὴ τοῦ 1840 (9.7). Ἡδη ἡ Γαλλικὴ τοῦ 1840 τὴν ἔχει ὑπερβῆσθαι σὲ ἀποδοτικότητα. Εἴναι σαφές, ὅτι τὴν 5ετία 1910-15 ἔχουν διαμορφωθῆται τρεῖς ὁμάδες χωρῶν: μία χαμηλῆς παραγωγικότητος (Ρωσσία καὶ Η.Π.Α.), μία μέσης (Αὐστρία, Ούγγαρια, Γαλλία) και μία ὑψηλῆς (Μεγάλη Βρεττανία, Γερμανία, Βέλγιον). Μὲ στοιχεῖα γιὰ τὸ 1914 ἀπὸ τὸ statistisches Jahrbuch für das Deutsche Reich, 1915, συμπληρώνονται οἱ ὁμάδες αὗτες ὡς ἔξης:

Χαμηλή άποδοτικότης	Μέση	Υψηλή
(ἔως 10 μετρικούς στατῆρες σίτου άνα έκταριο)	(10-19)	(20 και ἄνω)
Ρωσσία	Αύστρια	Μ. Βρετανία
Η.Π.Α.	Ούγγαρια	Αγγλία
Ισπανία (7.8)	Γαλλία	Βέλγιο
Άλγερία (7.2)	Βουλγαρία (16)	Δανία (33.7)
Άργεντινή (7.8)	Φινλανδία (10.9)	Όλλανδία (24.2)
Νότιος Αφρική (4.5)	Ιταλία (12.2)	Σουηδία (24.27)
Ίνδια (8.3)	Ρουμανία (14.1)	Έλβετία (22)
Ούρουγουάη (4.5)	Νορβηγία (17.6) Σερβία (10.7) Αύστραλία (14.1) Χιλή (14.4) Ιαπωνία (14.4)	

(Η Φινλανδία και ή Σερβία εύρισκονται στὰ ὅρια μεταξὺ χαμηλῆς και μέσης άποδοτικότητος, και τὸ ὅτι μόλις τὰ ξεπερνᾶνε ἐνδέχεται νὰ ὀφείλεται μόνον στὴν κλιματολογικὴ συγκυρία τοῦ 1913).

Στὴν ζώνη χαμηλῆς άποδοτικότητος εἶναι γνωστὸν ὅτι εύρισκετο κατὰ τὴν 10-ετία 1886-1895 ή ἐξῆς ἐπίσης χώρα (ἀπὸ τὸν πίνακα ποὺ συνέλεξε ὁ Lenin, Collected Works, vol. 39 p. 478-81):

Ιταλία (7.4)

και κατὰ τὴν προηγούμενη δεκαετία (1876-85), ή ἐξῆς:

Ούγγαρια (9.6)

ἐνῷ γειτνίαζε ή: Φινλανδία (10.6) και ή Αύστρια (10.8+) και ἀρκετὲς ἄλλες ἀπὸ τὶς ἀναφερόμενες στοὺς πίνακες σχετικῶς πρὸς τὶς ὅποιες δὲν προσφέρονται στοιχεῖα.

Εἶναι σαφὲς ὅτι ή ἐκφυγὴ ἀπὸ τὴν ζώνη χαμηλῆς άποδοτικότητος ἀπορρέει ἀπὸ τὴν ἐφαρμογὴ συγχρόνων τεχνικῶν στὴν γεωργικὴ

παραγωγή, τὸν ἐκσυγχρονισμὸν τῆς καλλιεργείας, τὴν βελτίωσι σὲ παραγωγικότητα τοῦ σπέρματος, τὴν χρήσι τεχνιτῶν λιπασμάτων, τὴν λειτουργία μηχανῶν. Χαμηλὴ ἀποδοτικότης σημαίνει φυσικὸ τρόπο καλλιεργείας. Στὴν Ἑλλάδα, ὁ παραδοσιακὸς φυσικὸς τρόπος παραγωγῆς ἔμεινε μέχρι ἀργὰ στὸν 20ο αἰῶνα. Κατὰ τὴν 5-ετία 1924-1928 ἡ μέση ἀπόδοσις σίτου ἦταν (μετρικοὶ στατῆρες ἀνὰ ἑκτάριο):

1924	4.5
1925	6.6
1926	6.4
1927	7.1
1928	6.6

Ἔτοι σταθερὰ στὴν περιοχὴ τῆς χαμηλῆς ἀποδοτικότητος, ἐνῷ οἱ λοιπὲς Βαλκανικὲς χῶρες εὐρίσκοντο στὰ ὄρια ὑπερβάσεώς της (Ρουμανίᾳ 9.0, Γιουγκοσλαβίᾳ 9.1, Βουλγαρίᾳ 9.6), Ἰταλίᾳ (10.6), Η.Π.Α. (10.0) καὶ Καναδᾶς (10.5) ἐπίσης εὐρίσκοντο στὰ ὄρια ἀπὸ τὴν ἀνώτερη πλευρά, ἡ Γαλλία παρέμενε σταθερὰ στὴν μέση μέση (13.5), ἡ Γερμανία εἶχε κατέλθη στὴν ἄνω μέση (17.5), ὅπου εἶχε καταλάβει θέσι καὶ ἡ Αἴγυπτος (16.9), λόγῳ τῆς ἔξαιρετικῆς εύφορίας της, οἱ δὲ λοιπὲς Δυτικὲς χῶρες παρέμεναν στὸ ἐπίπεδο τῆς ύψης τῆς ζώνης τὸ ὅποιο κατεῖχαν ἀπὸ τὶς ἀρχὲς τοῦ αἰῶνα. (ΜΕΕ τομ. 21 p. 884). Τὸ 1935 ἡ μέση ἀπόδοσις εἰς δημητριακοὺς καρποὺς τῆς Λακωνίας ἦταν 6.37, τῆς δὲ Μεσσηνίας 6.33.

Ἐάν λάβομε ὡς λόγο τῶν ἀποδόσεων σίτου καὶ κριθῆς στὶς περιοχὲς τῆς Λακωνίας καὶ Μεσσηνίας τὴν προκύψασα τιμὴ τοῦ 1921, ἕτοι 1 πρὸς 1,07, (ἀφοῦ μάλιστα συνδυάζεται καὶ πρὸς τὴν μέση τιμὴ 1 : 1.05 τῶν διαφόρων χωρῶν γιὰ τὴν 5-ετία 1911-1915), καὶ μὲ τὴν ὑποτεθεῖσα ἀπόδοσι σίτου 8 μεδίμνους ἀνὰ jugerum, ἀντιστοιχεῖ ἀπόδοσις κριθῆς 8.4 μεδίμνοι. Ἡ τιμὴ 8.5 μεδίμνοι ἀνὰ jugerum εἶναι εὔλογη, δεδομένης καὶ τῆς τάσεως πρὸς ηὔξημένη ἀποδοτικότητα τῶν γαιῶν εἰς κριθή.

8 μέδιμνοι σίτου άνα jugerum έλήφθησαν ώς βασική άποδοτικότης εύφορης γῆς στὴν ἀρχαιότητα. Σὲ σύγχρονες μονάδες αύτὸ διατοιχεῖ μὲ 12.95 μετρικοὺς στατῆρες άνα ἑκτάριο, δηλαδὴ σὲ άποδοτικότητα ποὺ ἔχει ξεπεράσει τὴν χαμηλὴ ζώνη καὶ εύρισκεται στὴν κατώτερη περιοχὴ τῆς μέσης ζώνης. Ἡ άποδοτικότης εἶναι παραπλήσια μὲ τὴν μέση Ἰταλικὴ κατὰ τὴν 5-ετία 1911-1915 (10.92 τὸ 1911 καὶ 12.2 τὸ 1913), τὴν Ἰταλικὴ τὸ 1924-8 (10.6), τὴν Γαλλικὴ τὶς ἀντίστοιχες περιόδους, τὴν τῶν Βαλκανικῶν χωρῶν πλὴν τῆς Ἑλλάδος (ἴδε τοὺς ἀνωτέρω πίνακες). Εἶναι σαφὲς ὅτι συνδυάζεται μὲ ἑκτατικὴ παραγωγὴ καὶ μπορεῖ νὰ ἐπιτευχθῇ χωρὶς ἴδιαίτερη ἐντατικοποίησι τῆς καλλιέργειας, καὶ ἵδιας χωρὶς τὴν χρήσι σὲ μεγάλο βαθμὸ μηχανῶν. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὑπάρχει μία ὑποβάθμισις τῆς παραγωγικότητος τῆς γῆς στὴν Ἑλλάδα σὺν τῷ χρόνῳ ὁφειλομένη σὲ τρεῖς παράγοντες: α) στὴν διαδοχικὴ ἐγκατάλειψι τῆς καλλιέργειας μόνιμῃ ἢ παροδικῇ, στὰ δυσχερῆ ἢ στὰ εὔφορα πεδία γιὰ λόγους ἰστορικῶν συγκυριῶν. Ἡ ἐλληνικὴ γῆ, λόγῳ τῆς γεωλογικῆς συνθέσεώς της, χρειάζεται τὴν ἀνελλιπή φροντίδα καὶ τοὺς διηνεκεῖς κόπους τοῦ καλλιεργητοῦ γιὰ νὰ ἀποδίῃ ἐπαρκῶς. β) Στὴν προϊούσα ἀποψίλωσι τῶν ὄρεων καὶ λόφων ἀπὸ τὴν δασικὴ καὶ ἡμιδασικὴ (θαμνώδη) κόμη των. γ) Στὴν κλιματολογικὴ μεταβολὴ μὲ τάσι πρὸς ξηρασία ποὺ παρατηρεῖται ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους χρόνους. Λαμβάνοντες ὅλους αύτοὺς τοὺς παράγοντες κριτικὰ ὑπὸ ὄψιν καταλήγομε στὴν διατήρησι τῆς τιμῆς τῶν 8 μεδίμνων σίτου άνα jugerum ώς ἀποδεκτοῦ μέτρου ἀποδοτικότητος τῆς εύφορου Μεσσηνιακῆς καὶ, ἀκόμη τῆς Λακωνικῆς πεδιάδος. Ἐξ ἄλλου ἐὰν ὑπερθέτομε τὸ μέτρο κατὰ τὸν καθορισμὸ τῆς ἀποδοτικότητος τοῦ σίτου, ἐξισορροποῦμε τὴν ὑπέρβασι τοποθετοῦντες τὴν ἀποδοτικότητα τῆς κριθῆς σὲ μᾶλλον χαμηλότερο ἐπίπεδο (8.5 μεδίμνοι ή αὐτὸ jugerum) ἀπὸ τὴν συνήθη διαφορὰ τῆς παραγωγικότητός της ἔναντι τοῦ σίτου. Τὸ jugerum (ἢ ἐπιφάνεια ἐνὸς ὄρθιογωνίου 240 X 120 ρωμαϊκοὺς πόδας) ἰσοδυναμεῖ πρὸς 27142.636 τετραγωνικοὺς ἀγγλικοὺς πόδες ἢ 252.163

$\text{cm}^2 = 15.22 \text{ m}^2$. Οι 164 μέδιμνοι χρειάζονται έπιφανεια άγρου 48.660 m^2 , σχεδὸν 48.7 στρέμματα. Ἡ συνολικὴ ἔκτασις τοῦ κλήρου ἡ ἀφιερωμένη εἰς τὴν δημητριακὴν καλλιέργεια (α) εἶναι διπλάσια, $2 \times 48.660 = 97.320 \text{ m}^2$, ~ 97.3 στρέμματα. (Μὲ τὴν ὑπόθεσι τῆς ἀνὰ ἔτος ἐναλλαγῆς σπορᾶς καὶ ἀργίας, τὴν λεγομένη ἀμειψισπορά). Πιθανῶς τὸ ἀποτέλεσμα νὰ εἶναι ὅλιγο ηύξημένο, διότι θὰ ἔπρεπε νὰ τεθῇ ἡ ἀποδοτικότης τῆς κριθῆς ἀκόμη ὑψηλότερα.

Στὴν ἔκτασι τοῦ κλήρου πρέπει νὰ προσθέσωμε τὴν φυτευμένη γῆ μὲ ἀμπέλια καὶ ἐληές, τὸν ἀμπελώνα καὶ ἐλαιώνα τοῦ κλήρου. Ἡ ἀποφορὰ κριθῶν ἰσοδυνάμει πρὸς 12.83 ἀπτικοὺς χοίνικες ἀλφίτων τὴν ἡμέρα. Τὸ ἔτος ἐτελοῦντο 82 μεδίμνοι κριθῶν ἡ περίπου 68 1/3 μέδιμνοι ἀλφίτων. Εἰς τὸ Συσσίτιον ἔκαστος Σπαρτιάτης συνεισέφερε 1 μέδιμνο ἀλφίτων μηνιαίως, ἥτοι 12 μεδίμνους τὸ ἔτος. Ἡ συνεισφορὰ τοῦ Σπαρτιάτου εἰς τὸ Συσσίτιον εἶχε λόγον πρὸς τὴν ἀποφορὰ τῶν Εἰλώτων πρὸς αὐτὸν ἐκ τοῦ κήρου του 12 πρὸς 68 1/3, ἥτοι $\approx 1 : 5.7$. Ἐπειδὴ ἡ βάσις τῆς οἰκιακῆς οἰκονομίας ἔγκειται στὶς φυσικὲς ἀνάγκες τοῦ ἀνθρώπου, οἱ ἀρχέγονες ἀναλογίες πρέπει νὰ ἀπηχοῦν αὐτὴν τὴν προϋπόθεσι καὶ νὰ εἶναι ἀπλὲς σχέσεις, νὰ ἐκφράζωνται εἰς ακέραια πολλαπλάσια τῆς κοινῆς ἐκείνης μονάδος. Ἡ συνεισφορὰ πρὸς τὴν ἀποφορὰ θὰ εἶχε λοιπὸν ὡς 1 : 6, ἥτοι ἡ διατροφὴ τοῦ Σπαρτιάτου στὸ Συσσίτιο ἥτο τὸ 1/6 τοῦ εἰσοδήματος ἐκ τοῦ κλήρου του: τὸ εἰσόδημα ἀντεστοίχει σὲ 6 μερίδες «ἀναγκαίας τροφῆς». Τὴν ἀναλογία 1:6 συνάγομε ἀπὸ τὴν 1 : 5.7 δεδομένου ὅτι τὸ ποσοστὸ ἀπολεπίσεως τῆς κριθῆς ἐλήφθη προσεγγιστικὰ ὡς 1/6 τοῦ ὄγκου τοῦ καρποῦ: μὲ 1/7 ἐγγίζομε σχεδὸν ἀκριβῶς τὴν ἀναλογία συνεισφορᾶς / ἀποφορᾶς ὡς 1:6. Βέβαια ὁ λόγος αὐτὸς προέκυψε γιὰ τὴν βάσι τῆς διατροφῆς, τὸν δημητριακὸ πυρῆνα της. Μποροῦμε ὅμως νὰ θεωρήσωμε ὅτι τὸ ἵδιο ἵσχε καὶ γιὰ τὰ ἄλλα δύο οὔσιώδη στοιχεῖα τῆς διατροφῆς, τὸ λάδι καὶ τὸ κρασί, ὅπως καὶ γιὰ τὸ τρίτο, τὰ φροῦτα. 'Υπ' αὐτὴν τὴν ἔννοια ἡ ἀπαρίθμησις τοῦ ἀτομικοῦ ἐράνου πρὸς τὸ Συσσίτιο εἶναι ἄκρως

άποκαλυπτική: έπεχει θέσιν βασικής διαιτολογικής ταξινομήσεως: δημητριακὰ (κλριθή) - ἔλαιον - οἶνος - καρποὶ δένδρων (σῦκα) - ὄψον (κρέας). Ή κριθὴ ἦταν ἡ ἀρχέγονη δημητριακὴ τροφή, τὰ δὲ σῦκα ὁ βασικὸς καρπὸς δένδρου (άκροδρυα) χλωρὸς καὶ ξηρός, τὸ κρέας δὲ ἀντιπροσωπευτικὸν ὄψον (μαγειρευτὸ συμπλήρωμα διατροφῆς). Σὲ αὐτὰ πρέπει νὰ προστεθῇ ἡ παραγωγὴ γάλακτος ὡς ἡ κτηνοτροφικὴ συνιστῶσα τῆς οἰκιακῆς οίκονομίας καὶ ἡ γαλακτικὴ διάστασις τῆς διαιτητικῆς. Τὸ γάλα συνετηρεῖτο ὡς τυρός. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι δὲν ἀναφέρεται ἔλαιον στὴν συνεισφορά, ἐνῷ ἀναφέρονται ἐληὲς ὡς κατὰ περπτωσὶ ὄψον (Δικαίαρχος Fr. 72 ἀπὸ τὸν ἐπιγραφόμενο Τριπολιτικὸν ἢ Πολιτείας Σπαρτιατῶν). Στὴν σκληρὴ Σπαρτιατικὴ ζωὴ καὶ τὴν ἀδρὴ Σπαρτιατικὴ δίαιτα τὸ λάδι ἐλάχιστα (ἀρχικὰ τουλάχιστον) ἐχρησιμοποιεῖτο, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν μαλακώτερὸν καὶ τρυφηλότερο Ἀττικὸν καὶ Ἰωνικὸν βίο. Ἐὰν ἀφήσωμε κατὰ μέρος τὴν παραγωγὴ φρούτων (ἀφοῦ ἴδιαίτερος κῆπος θὰ ἔχορήγει τὰ ἀπαιτούμενα γιὰ τὴν οἰκία στὴν Σπάρτη), ἀπὸ τὴν συνεισφορὰ εἰς τὸ συσσίτιο ἀνὰ μῆνα:

1 μέδιμνου ἀλφίτων - 8 χοῶν οἴνου - 5 μνῶν τυροῦ

ἔχομε ἀποφορὰ τῶν εἰλώτων πρὸς τὸν Σπαρτιάτην ἐκ τοῦ κλήρου του:

6 μεδ. ἀλφίτων - 48 χοῶν οἴνου - 30 μνῶν τυροῦ

καὶ κατ' ἔτος:

72 μεδ. ἀλφίτων - 576 χοῶν οἴνου - 360 μνῶν τυροῦ

Ἐπομένως ἡ παραγωγὴ τοῦ κλήρου ἀνήρχετο εἰς:

144 μεδ. ἀλφίτων - 1152 χόες οἴνου - 720 μναῖ τυροῦ

= 96 μετρητὰὶ οἴνου

Συνηγάγαμε ἀνωτέρω ἔκτασι ἀγρῶν γιὰ διετὴ κύκλο δημητριακῆς καλλιέργειας 97.3 στρέμματα ἀνὰ κλῆρο. Γιὰ τὴν ἀποδοτικότητα τῆς καλλιεργείας ἀμπέλων, ὁ *Columella* παρέχει ὡς ἐξασφαλισμένη παραγωγὴ καὶ γιὰ τὶς χειρότερες ἀκόμη ποικιλίες σταφυλιῶν, ἀρκεῖ νὰ καλλιεργηθοῦν μὲ κάποια προσοχὴ, τὴν ἀντιστοιχία 1 *cullens* οἴνου ἀνὰ

jugerum. De Agricultura III, 3: Quippe ut deterimi generis sint vineae, tamen si cultae, singulos utique cullos vini singula eorum jugera peraequabunt.

1 cullens = 523.68 litres = 13 1/3 μετρηταί

1 jugerum = 2522 m²

ἄρα οἱ 96 μετρηταὶ οἴνου χρειάζονται ἀμπελῶνα ἑκτάσεως περίπου 18.158 m² ή ~115.5 στρέμματα.*

Εἶναι ἐνδιαφέρον πρὸς ἔλεγχο τῆς ὑποθέσεώς μας περὶ θεμελιώσεως τῶν οἰκονομικῶν μεγεθῶν στὴν ἀρχαιότητα ἐπὶ τῆς «ἀναγκαίας τροφῆς» καὶ τῶν φυσικῶν ἀνθρωπίνων ἀναγκῶν, νὰ συγκρίνωμε τὰ συμπεράσματα περὶ τοῦ Σπαρτιατικοῦ κλήρου μὲ τὰ στοιχεῖα ποὺ ἔχομε γιὰ μιὰ μείζονα γαιοκτημοσύνη στὴν Ἀττική. 'Ο Φαίνιππος εἶχε ἀπὸ τὸ κτῆμα του ἑτήσια παραγωγὴ ὑπὲρ τοὺς 1000 μεδίμνους κριθῆς καὶ ὑπὲρ τοὺς 800 μετρητὲς οἴνου (Δημοσθενικὸς λόγος Πρὸς Φαίνιππον, §20, p. 1045). Θεωροῦντες ὅτι πιθανὴ ὑπερβολὴ τοῦ ἐνάγοντος ὡς πρὸς τὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα τοῦ ἐναγομένου θίγει ἐξ' ἵσου κατ' ἀναλογίαν ἀμφότερα τὰ μεγέθη, λαμβάνομε ὡς βάσι 1.000 μεδίμνους κριθῆς καὶ 800

* Ή μελέπη τῆς Σπαρτιατικῆς οἰκονομίας στὸν Jarde, op. cit. p. 107-115 εἶναι ἐντελῶς λανθασμένη. - 'Ο Kahrstedt, Die spartanische Agraruirtschaft, Hermes, II/V, 1919, p. 279-294 δὲν εύρισκεται πληρέστερα ἐν γένει στὰ πράγματα· διαπράττει μεταξὺ ἄλλων τὸ βασικὸ σφάλμα νὰ θεωρήσῃ τὴν ἀποφορὰ ποὺ ὄριζεται στὸν Λυκοῦργο VIII ὡς τὴν συνολικὴ ἐσοδεία τοῦ κλήρου, καὶ ὅχι ὡς τὸ «ἐνοίκιο» εἰς εἶδος ἐκ τοῦ κλήρου πρὸς τὸν ἴδιοκτήτη ὡς ποσοστὸ ἐπὶ τῆς παραγωγῆς ἅπαξ ὄριζόμενο ἐξ ἀεὶ (μὲ βάσι μιὰ μέση, κανονικὴ παραγωγὴ). 'Ο Πλούταρχος καθιστᾷ σαφὲς τὸ τὶ ἐννοεῖ· στὸ XXIV, 3 γράφει: οἱ δὲ εἴλωτες αὐτοῖς είργαζοντο τὴν γῆν ἀποφορὰν τὴν εἰρημένην φέροντες, δηλαδὴ τὴν ποσότητα ποὺ ὡρίσθη στὸ VIII ὅπου ὅμιλεῖ περὶ τῆς ἀποφορᾶς ἐκ τοῦ κλήρου πρὸς τὸν κύριον. - 'Ο D. Lotre Μεταξὺ Ἐλευθέρων καὶ Δούλων p. 28-32 παρουσιάζει συγκεχυμένη εἰκόνα χωρὶς συμπέρασμα, ἀφοῦ μάλιστα ἐκ τῆς θέσεως ὅτι μεταξὺ τοῦ Τυτταίου Fr. 5 καὶ τοῦ Πλουτάρχου Λυκοῦργος VIII, 8 ὑπάρχει ἀντίφασις (!) καὶ ὅχι ἀγαστὴ συμπληρωματικότης ἔξαιρετικὰ χρήσιμος γιὰ τὴν ἔξαγωγὴ συμπερασμάτων ὡς πρὸς τὴν Σπαρτιατικὴ ἀγροτικὴ οἰκονομία. - 'Ο Jarde, op. cit. p. 109-115, διορθώνει μερικὲς ἀπὸ τὶς παρανοήσεις συγχρόνων, γιὰ νὰ δημιουργήσῃ ἄλλες. Ξεκινᾶ ἀπὸ τὸ ἔγχειρημα π.χ. νὰ προσδιορίσῃ τὴν ἑκτασὶ τοῦ καλλιεργουμένου ἐδάφους τοῦ Σπαρτιατικοῦ κλήρου ἀπὸ ἕνα ὑποτιθέμενο γεωγραφικὸ προσδιορισμὸ τῆς συνολικῆς ἑκτάσεως τῆς Λακωνικῆς καὶ Μεσσηνιακῆς πεδιάδος καὶ ἀπὸ τὸν (ἀμφιλεγόμενο) παραδεδομένο ἀριθμὸ τῶν ἀρχικῶν κλήρων. 'Η μέθοδος εἶναι ἀντίστροφος τῆς πραγματικῆς, καὶ ὀδηγεῖ σὲ ὑπερβολικὰ μεγέθη: 27 μὲ 36 ἑκτάρια καλλιεργησίμου γῆς.

μετρητὲς οἶνου.* 1000 μέδιμνοι κριθῆς παράγονται ἀπὸ 296.7 στρέμματα ἄγρου, ἐνῷ 800 μετρητὲς οἶνου ἀπαιτοῦν 149.5 στρέμματα. Υποθέτοντες ὅτι καὶ ὁ Φαινίππος ἀκολουθοῦσε τὸ καθεστῶς τῆς ἀμειψιστορᾶς, ἔχοντες διπλάσια ἔκτασι γῆς πρὸς ἔξασφάλισι τῆς ἑτησίου δημητριακῆς του παραγωγῆς, ἦτοι $2 \times 296.7 = 593.5$ στρέμματα ἄγρων. Ἡ ἀναλογία ἄγρων πρὸς ἀμπελῶνες στὴν ἴδιοκτησία του εἶναι 3.97. Ἡ ἀντίστοιχη ἀναλογία στὸν Σπαρτιατικὸν ἀρχαῖον κλῆρον εἶναι $97.3/18.2 = 5.34$. Ἡ διαφορὰ εὔκολα ἔξηγεῖται ἀπὸ τὴν ἐμπορευματοποίησι τῆς παραγωγῆς στὴν μεγάλη γαιοκτημοσύνη τοῦ Φαινίππου ἐν ἀντιδιαστολῇ πρὸς τὴν αὐτοκαταναλωτικὴν οἰκιακὴν φύσι τῆς Σπαρτιατικῆς οἰκονομίας μὲ τὴν μεγαλύτερη ἔμφασι στὴν καλλιέργεια καὶ ἔξασφάλισι τῶν σιτηρῶν. Οἱ ἀμπελῶνες ἀπῆτουν πιὸ ἔξειδικευμένην ἔργασία, ἀπέφεραν δὲ μεγαλύτερο κέρδος. Ἡ ἴδιαιτέρα σημασία των καθίσταται ἐντυπωσιακὰ φανερὴ ἡδη ἀπὸ τὶς ἐλληνικὲς ἐπιγραφὲς στὶς περίφημες *Tabulae Heracleenses*, πινακίδες χαλκοῦ μὲ ἐπιγραφὲς ἐλληνικὲς (τέλη τοῦ 4ου αἰῶνος π.Χ.) καὶ Λατινικὲς (τέλη τοῦ 1ου αἰῶνος π.Χ.) εὑρέθέντα στὴν Ἡράκλεια τῆς Κάτω Ιταλίας.*

Ἐχει ἐνδιαφέρον νὰ συγκριθῇ ἡ ποσότης τῆς ἀναγκαίας τροφῆς ὅπως προέκυψε ἀπὸ τὶς ἀρχαῖες πηγὲς μὲ τὰ σύγχρονα δεδομένα. Παρατίθεται κατωτέρω ἔνας πίναξ τῆς κατὰ κεφαλὴν ἑτησίας καταναλώσεως βασικῶν τροφῶν στὶς κύριες χῶρες κατὰ τὴν περίοδο 1879 - 1907, τὴν ἐποχὴ δηλαδὴ τῆς τελικῆς διαμορφώσεως τῶν συνθηκῶν ποὺ ὠδήγησαν στὶς παγκόσμιες συρράξεις τοῦ 20ου αἰῶνος.

* Ἡ ἰδέα τοῦ *Jarde op. cit.* p. 49 ὅτι οἱ 1000 μέδιμνοι κριθῆς ἀφοροῦν τὴν ἐμπορευματοποιημένην (πωλούμενη) ποσότητα, στὴν ὃποίᾳ γιὰ νὰ φθάσωμε τὸ ἀληθὲς ὕφος τῆς παραγωγῆς πρέπει νὰ προσθέσωμε τὴν κατανάλωση στὸ ἴδιο τὸ κτῆμα(σπορά, τροφὴ οἰκογενείας ἴδιοκτήτη, καλλιεργητῶν, κτηνῶν), στερεῖται βάσεως. Ο συγγραφεὺς τοῦ λόγου ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ ἐνάγοντος δίδει στρογγυλοὺς ἀριθμοὺς τῆς ὄλης παραγωγῆς τοῦ Φαινίππου, καὶ γιὰ νὰ τονίσῃ τὴν ἀξία της ἀναφέρει τὴν κρατοῦσα τότε ὑψηλὴ τιμὴ μονάδος. Μία ἀκριβὴς θεώρησις τῶν κειμένων τῶν σχετικῶν χωρίων (§§6, 20, 31) δὲν ἀφήνει ἀμφιβολία ἐπὶ τοῦ θέματος.

* Οἱ ἐπιγραφὲς αὐτές, ἀνήκουσες σὲ σημαντικὴ ὁμάδα κειμένων ἀναφερομένων στὴν ἐνοικίασι γῆς πρὸς ἐκμετάλλευσι, θὰ μελετηθοῦν στὸ 4ο μέρος τῆς ἐρεύνης «Ἀγροτικὴ Οἰκονομία».

Κατά κεφαλήν μέση έπιποία κατανάλωσις βασικῶν τροφίων *

α/α	Χώρα	Επιμητριακά			Βούτυρο	Κρέας	οινοπνευματώδη	Διανομέργοραση ζέρχαρις	Έτος
		όποιος	αίγαλης	άμφοτερα					
1.	Γαλλία	1879-83 1901-5 1907	220.4 163.1 166.2	252.9 237.8 1907	1907 3.63	1907 34.9	1885-9 1900-5 1907	92.2 116.3 148.65	21.2 26.2 34.55
2.	Μ.Βρετανία	1879-83 1902-6 1907	131.6 109.9	1890 1904 1907	44.6 51.6 50.8	1885-9 1900-5 1907	1.7 1.5 1.36	124.8 138.7 130.9	4.3 4.6 4.54
3.	Η.Π.Α.	1888-91 1902-6 1907	108.7 136.1 142	1890 1907 1907	1907 9.07	1907 68.0	1885-9 1900-5 1907	1.86 1.85 2.27	44.26 68.5 83.64
4.	Αυστρο-Ουγγαρία	1880-84 1902-6 1907	155.9 174.0 174.0	1890 1907 1907	1907 3.18	1907 6.12	1885-9 1900-5 1907	22.4 17.8 22.73	32 43.2 39.1
5.	Γερμανία	1878-82 1902-6 1907	61.4 96.5 88.5	128.0 151.5 123	1907 3.63 -	1907 50.35	1888-9 1900-5 1907	96.9 6.58 5.0	8.1 119.7 123.65
6.	Ιταλία	1884 1906	145	145	-	-	1885-9 1900-5	0.8 112	1.5 0.78
7.	Ρωσία	1888 1906	13.2 80.0	108.7 142.0	1907 2.27	1907 23.1	1885-9 1900-4 1907	3.3 4.4 ;	6.46 4.94 8.18

* Τὰ στοιχεῖα (πλὴν τῶν ἀναφερομένων στὸ ἔτος 1907) προέρχονται απὸ τὸ O. Schwarz, Die Finanzsysteme der Grossmächte (Internationales Staats- und Gemeinde - Finanzwesen) Bd. I-II, 1909 (Πίναξ VI) δηποτὲ ἀναπαράγεται στὸ Lenin, Collected Works, vol. 39 p.460-1. Τὰ δεδομένα ποὺ παρέχονται ὑπὸ τὸ ἔτος 1907 ξύουν ληφθῆ ἀπὸ τὸ J.G. Bartholomew, Atlas of the World's Commerce, 1907, σύμφωνα μὲ πίνακες ποὺ διατηρούνται στὸ Lenin op.cit. p. 470 καὶ 473. Οἱ τιμὲς ἔχουν διελεγμένη τιμὴν στὸν ίδιον μετατραπεῖ σὲ μετρικές μονάδες, καὶ γιὰ τὶς σταράβες τροφὲς καὶ lt. γιὰ τὶς υγρές.
** Άναλυτικά ἡ κατανάλωσις κατὰ εἶδος κρέατος στὸν M. Βρετανία εἰχε ως ἔξι:

Έτος	Κρέας	Βοδινό	Χοιρινό	Προβατίσιο
1890		21.2	15.3	8.1
1904		24.6	17.1	9.9

Ως τυπική άρχαῖα δίαιτα λαμβάνομετήν Σπαρτιατική, ή όποια εἶναι ένα λεπτομερεία γνωστή, έθεωρετο δὲ ίδιαιτέρως λιτή. Γιὰ τὴν ἀναγκαῖα κατανάλωσι δημητριακῶν θὰ χρησιμοποιήσωμε τὸ γενικὸ μέτρον τῆς 1 χοίνικος πυρῶν ἡμερησίως, πρὸς τὸ όποιο ἐδείχθη ἵσοδύναμος ή Σπαρτιατική μέση μερὶς ἀνδρὸς καὶ γυναικός. Ἡ ἀναγωγὴ εἰς ἑτήσια ποσὰ θὰ γίνῃ ἐπὶ τῇ βάσει ἔτους 365 1/4 ἡμερῶν (καὶ ὅχι τοῦ ἀρχαίου μὴ ἔμβολίμου τῶν 354 ἡμερῶν) πρὸς δυνατότητα συγκρίσεως μὲ τὰ σύγχρονα μεγέθη. 1 χοῖνιξ πυρῶν τὴν ἡμέρα δίδει 365 1/4 χοίνικες ἑτησίως, δηλαδὴ 398.49 lt ή (μὲ βάσι τὴν ἀντιστοιχία 100 lt. σίτου πρὸς 78 kg.) 310.82 kg. Γιὰ ὅλες τὶς τροφὲς ἔχομε ἑτήσια ἀρχεῖα κατανάλωσι κατὰ κεφαλήν:

<u>Δημητριακά</u>	<u>Τυρός</u>	<u>Κρέας</u>	<u>Οἶνος</u>	<u>Σῦκα</u>
318.82 kg	38.35 kg	40.18 kg	441.95 lt	19.18 lt

Σημειωτέον ὅτι αὐτὸ ἀποτελεῖ τὴν βασικὴν Σπαρτιατικὴ δίαιτα, ή όποια συνεπληροῦτο ἀπὸ περιστασιακὸ κυνῆγι, μερίδες ἀπὸ θυσίες, ἐληές, ὅσπρια καὶ λάχανα ἀπὸ τοὺς ἴδιους κήπους, ἐπιδόρπια τραγήματα καὶ γλυκίσματα κ.λπ. Ἀκόμη καὶ ὅταν ἔλειπε παντελῶς τὸ κρέας, ὑπῆρχε πάντοτε ὁ κρεώδης, θρεπτικός, ἀδρός, μέλας ζωμός. Ἡ συμπληρωματικὴ κρεωφαγία ἐν πάσῃ περιπτώσει (κυνῆγι, θυσίες) ὑπεραναπληροῖ τὴν ἐνδεχομένη ἐνίοτε ἀπουσίᾳ ἐπαρκοῦς τεμαχίου κρέατος στὸν μέλανα ζωμό.

Ἡ σύγκρισις πρὸς τὸν ἀνωτέρῳ παρασχεθέντα πίνακα καταναλώσεως τῶν βασικῶν εἰδῶν διατροφῆς στὶς κύριες χῶρες κατὰ τὴν τροπὴ τῶν αἰώνων εἶναι ἀποκαλυπτική. Ἡ κατανάλωσις κρέατος εἶναι τὸ ἐπίπεδο τῶν ἀνεπτυγμένων χωρῶν, παρ' ὅλῳ ποὺ ἡ βόρεια δίαιτα διαφέρει οὔσιωδῶς τῆς μεσογειακῆς, κρίως κατὰ τὴν ἀπαραίτητη λόγῳ κλιματολογικῶν συνθηκῶν ὑπερβολικὴ χρήσι κρέατος. Ἡ βέλτιστη δημητριακὴ τροφὴ εἶναι σὲ ἀνώτερο ἐπίπεδο ὅλων τῶν συγχρόνων χωρῶν, ὡς πρὸς δὲ τὸν οἶνο δὲν ὑπάρχει καν σύγκρισις. Μέριμνα γιὰ τὴν παροχὴ γλυκέος ἐλαμβάνετο μὲ τὴν περίληψι στὸ βασικὸ διαιτολόγιο σύκων (χλωρῶν ή ξηρῶν κατὰ τὴν ἐποχή), τὸ όποιο καὶ ἀποτελεῖ τὸν ὑγιεινότερο τρόπο γλυκασμοῦ. Γιὰ τὴν

σύγκρισι τῶν γαλακτοκομικῶν προϊόντων θεωροῦμε τὴν περιεκτικότητα εἰς
ύδωρ τοῦ τυροῦ καὶ τοῦ βουτύρου (περίπου 40% καὶ 15% ἀντιστοίχως). Ἐὰν
ύποθέσωμε ὅτι ἡ προσεγγιστικὴ θρεπτικὴ ἀξία των εἶναι ἀνάλογος τοῦ μὴ
ύδατινου περιεχομένου των, ἔχομε λόγο δυνάμεως τυροῦ πρὸς ἴσοβαρὲς
βούτυρον 1 : 1.42 καὶ ἀντίστροφο λόγο βαρῶν ἴσοδυνάμων ποσοστήτων τυροῦ
καὶ βουτύρου, ὁπότε ἀνάλογη ποσότητα βουτύρου γιὰ τὰ 38.35 kg τῆς
έτησίου Σπαρτιατικῆς κατὰ κεφαλὴν καταναλώσεως εἰς τυρόν, εἶναι $38.35 / 1.42 = 27$ kg βουτύρου, κατὰ πολὺ ἀνώτερο τῆς μέσης συγχρόνου
καταναλώσεως ποὺ δίδεται στὸν πίνακα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

Ο ΑΡΤΟΣ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ ΑΠΟ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΑΠΟΨΕΩΣ

Ἡ οἰκονομία τοῦ ἄρτου στὰ πλαισια τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς ἀφ' ἐνὸς καὶ τῆς ἀρχαίας ἀγορᾶς ἀφ' ἔτερου, θὰ ἐρενηθῇ σὲ ἐπόμενα κεφάλαια (Κεφ. Ε': «Ἀγροτικὴ Οἰκονομία». Κεφ. Η': «Ἡ οἰκονομία τῆς Ἀγορᾶς: Ι Ἐμπορος - Κάπηλος - Αύτοπώλης»). Ἡ οἰκονομικὴ ὅμως τοῦ ἄρτου ώς βασικοῦ εἴδους διατροφῆς θεμελιοῦται ἐπὶ τῆς «ἀναγκαίας τροφῆς». Αὕτη ἡ συνάρτησις θὰ μελετηθῇ στὸ παρὸν Παράρτημα.

Τὸ Δημοσθενικὸ χωρίο XXXIV, πρὸς Φορμίνα, 37, τὸ ὅποιο μελετᾶται καὶ κατωτέρω, Κεφ. Β 'Τιμὴ εἰδῶν διατροφῆς» π.10 (δὲν ἐνδιαφέρει ἐδῶ τὸ θέμα ἐὰν ὁ λόγος εἶναι ὄντως τοῦ Δημοσθένους, ἀρκεῖ ὅτι εἶναι σύγχρονος τῶν περιγραφομένων γεγονότων) παρέχει μιὰ τιμὴ ἄρτου στὴν Ἀθήνα ἀναφερομένη ώς ἄκρως ψηλὴ ἐν καιρῷ σιτοδείας: ὁ ἄρτος ἐστοίχιζε τότε 1όβιολό. Μία χοῖνιξ καρποῦ (καὶ ὅχι ἀλεύρου) ἔβγαζε στοὺς κλασσικοὺς χρόνους 4 μεγαλύτερους ἄρτους ἢ 8 μικρότερους (Σχόλια εἰς Ἀριστοφάνους Σφῆκες 440: ὅτι εἰς τὴν χοίνικα τέσσαρες μεγάλοι ἄρτοι γίγνονται, μικροὶ δὲ η'). Καὶ ἡ ἔκφρασις τοῦ Ἀριστοφάνους ἐκεῖ (κλάειν τέτταρ' ἐς τὴν χοίνικα) ὑπαδηλώνει τὸ μετζὸν μέγεθος τῶν ἄρτων πού γίνονται 4 εἰς τὴν χοίνικα (= κλάειν μεγάλως), ἀλλὰ καὶ τὴν τιμωρία τῶν ἀμαρτανόντων δούλων μὲ τὴν τοποθέτησι τῶν 4 ἄκρων των σὲ ἴσαριθμες πέδες χειρῶν καὶ ποδῶν ποὺ ἥταν ἡ ἄλλῃ σημασίᾳ τῆς λέξεως χοῖνιξ (cf. Πλοῦτος 276). Υπῆρχε καὶ ὁ μέγας ἄρτος ἀπὸ χοίνικος (Λυσιστράτη, 1209), ἐνῷ ὁ Ξενοφῶν ἀναφέρει μεγάλους ἄρτους ζυμίτες μέχρι σχεδὸν ἀπὸ τρεῖς χοίνικες ἔκαστο (λαβὼν εἰς τὴν χεῖρα ὅσον τριχοίνικον ἄρτον, Κύρου Ἀνάβασις VII, 3, 21 καὶ 23). Μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Ἡσύχιο s.v. Ἐκταίους· τοὺς ἐκ χοινίκων ἐξ (sc. ἄρτους), ἄρτοι δηλαδὴ ἀπὸ 6 χοίνικες καρποῦ, διπλοῖ τῶν τοῦ Ξενοφῶντος, ἢ πιθανώτεροι μεγαλύτεροι, ἀφοῦ τὸ «έκταῖος»

μᾶλλον άναφέρεται στὴν μονάδα χωρητικότητος στερρεῶν τὸν έκτεα, 1/6 τοῦ μεδίμνου = 8 χοίνικες. Ὁ διαβόητος πολυφάγος σαλπιγκτής Ἡρόδωρος ἐφημίζετο ὅτι ἔτρωγε πάντως ἄρτους ἀπὸ χοίνικας 6 (Ἀθῆναιος, Δειπνοσοφισταί, X 415F). Ἐὰν λάγωμε ώς βάσι τὸν ἄρτο ἀπὸ χοίνικος (άφοῦ χοῖνιξ σίτου ἦταν ἡ ἀπαιτούμενη ἡμερήσια δημητριακὴ τροφή), τότε ὁ ἔνας ὄβιολὸς τῶν πωλουμένων στὸν Πειραιᾶ ἄρτων καλύπτει τὴν ἀξία μιᾶς χοίνικος δημητριακοῦ καρποῦ σὺν τὴν ἀμοιβὴν τοῦ σιτοποιοῦ, ἐννοοῦντες μὲν τὴν ἐργασία τοῦ σιτοποιοῦ ἄλεσι, ζύμωσι, ὅπτωσι, ὅπως στὴν Δήλιο ἐπιγραφὴ 1G XI, 2 No. 158 τὴν μελετηθεῖσα κατὰ τὰ σιτολογικὰ θέματα supra n. 4A. Ἐκεῖ γιὰ τὴν ἐπεξεργασία μετατροπῆς σίτου σὲ ἄρτο καταβάλλονται 6 δρχ. 3 οβ. γιὰ 2 μεδίμνους 9 ἡμίεκτα καὶ 3 χοίνικες καρποῦ, καὶ 3 δρχ. 5 οβ. (ἢ 4 δρχ.) γιὰ 1 μεδίμνο 10 ἡμίεκτα καὶ 2 χοίνικες καρποῦ. Ἡ πρώτη ἀντιστοιχία (135 χοίνικες ~ 39 ὄβιολοι) δίδει 0.29 ὄβιολοῦ γιὰ ἐπεξεργασία μιᾶς χοίνικος πυρῶν, ἢ δὲ δεύτερη (90 χοίνικες ~ 23 1/2 ὄβιολοι) παρέχει 0.26 ὄβιολοῦ γιὰ μία χοίνικα. Μὲ τὴν αὔξησι τῆς ζητουμένης ποσότητος ἐργασίας αὔξανεται ἡ τιμὴ τῆς μονάδος, γιατὶ ἡ ἐργασία καθίσταται κοπιωδέστερη, ἀντίθετα πρὸς τὴν σύγχρονη ἀντίληψι κατὰ τὴν ὅποῖα θὰ ἔπρεπε νὰ μειοῦται ἡ τιμὴ τῆς μονάδος λόγῳ ἐκπτώσεως γιὰ τὴν ηύξημένη παραγωγικὴ ἀπασχόλησι. Αὐτὴ ἡ ἀντίστροφη ροπὴ μπορεῖ νὰ γίνεται ὅταν πρόκειται γιὰ ἀρτοποιία προοριζομένη νὰ καλύψῃ τὶς ἀνάγκες 2 ἢ 3 ἀτόμων ὅπως εἶναι ἡ Δήλιος περίπτωσις (ὅπου ἡ χρησιμοποιουμένη γυναῖκα προφανῶς ἀπασχολεῖται καὶ σὲ ἄλλες ἐργασίες ἢ καὶ στὸν οἶκο της), ἀλλὰ δὲν μπορεῖ νὰ ίσχύῃ στὴν περίπτωσι ἐπαγγελματιῶν ἀρτοποιῶν σὲ μεγάλη πόλι ποὺ ἔξυπηρετοῦν τὸ γενικὸ κοινό. Ἐὰν θεωρήσωμε μία σχιστὴ 0.25 ὄβιολοῦ ἐπὶ τῆς χοίνικος, καὶ τὴν προβάλλωμε προσεγγιστικὰ ἀπὸ τὸ 282/1 π.Χ. στὴν Δῆλο στὸ 329 π.Χ. στὸν Πειραιᾶ βασιζόμενοι στὴν γενικὴ σταθερότητα ἀξίας ἀγαθῶν καὶ ἐργασίας, συνάγομε τιμὴ τοῦ χοίνικος καρποῦ (ἀπὸ τὸν ὅποῖο παρήχθη ὁ ἄρτος ἀπὸ χοίνικος) 0.75 ὄβιολοῦ, καὶ τιμὴ μεδίμνου 48 X 0.75 = 36 οβ. = 6 δρχ. Προφανῶς ἀυτὸ δὲν ἀποτελεῖ ἴδιαίτερη καὶ ἔξαιρετικὴ

περίπτωσι. Συνεπῶς πρέπει νὰ ύπολογίσωμε μὲ βὰσι τὴν πληροφορία τοῦ Σχολιαστοῦ εἰς τὶς Ἀριστοφάνειες Σφῆκες ὅτι οἱ συνήθεις ἄρτοι ἐγένοντο 4 στὴν χοίνικα καρποῦ.* Ἡ τιμὴ τοῦ μεδίμνου δημητριακοῦ σπέρματος τώρα ποὺ ἀντιστοιχεῖ σὲ τιμὴ ἄρτου 1 ὄβιολὸ ύψοῦται εἰς 24 δρχ., καὶ εἶναι αὐτὸ ποὺ ταιριάζει στὶς συνθῆκες τοῦ 329 π.Χ. Διαπιστώνεται κατ’ αὐτὸν τὸν τρόπο ἐπίσης ἡ ἀξιοπιστία τῶν ἀρχαίων Σχολίων καὶ ἐκεῖ ἀκόμη ποὺ φαίνεται ἀπλῶς νὰ ἐρμηνεύουν τὸ συγκεκριμένο χωρίο ποὺ σχολιάζουν καὶ νὰ ἔξαγουν γενικώτερα συμπεράσματα μόνο ἀπὸ αὐτό. Μεγάλοι ἄρτοι σὲ ἀστικὸ περιβάλλον ἐθεωροῦντο κανονικὰ οἱ 4 στὴν χοίνικα, οἱ δὲ ἄρτοι ἀπὸ χοίνικος ἢ ὁ πελώριος τριχοίνικος ἄρτος τοῦ Ξενοφῶντος ἢ ἀκόμη περισσότερο ὁ λεξικογραφικὰ μνημονεύομενος ἑκταῖος ἄρτος, εἶναι εἰδικὲς ἢ καὶ ἀκραῖες περιπτώσεις. Ἀπὸτὸ ἄλλο μέρος ὁ Ἡσίοδος μαρτυρεῖ ὅτι ὁ γεροδεμένος καὶ στιβαρὸς καλλιεργητὴς τῆς γῆς θὰ πάη γιὰ ὅργωμα:

ἄρτον δειπνήσας τετράτρυφον, ὀκτάβλωμον
(Ἐργα καὶ ἡμέραι, 442). Ἐννοεῖται μέγας ἄρτος ἀγροτικός, οὗτος ὁ ὑπὸ τοῦ Θεοκρίτου ἀναφερόμενος, XXIV, 135-6:

καὶ ἐν καινέῳ μέγας ἄρτος

Δωρικὸς ἀσφαλέως κε φυτοσκάφον ἄνδρα κορέσσαι.

Πρόκειται καὶ ἐδῶ γιὰ ἄρτο ποὺ ἀρκεῖ νὰ χορτάσῃ πολύπονο καλλιεργιτὴ τῆς γῆς (φυτοσκάφον ἄνδρα), καὶ ὅπως ἔξηγοῦν τὰ Σχόλια εἰς Ἀπολλώνιο Ρόδιο Ἀργοναυτικά I, 1077 ἥταν μαῦρος, «όλικῆς ἀλέσεως» καὶ μὲ πλῆθος πιτύρων: τοὺς ἀκαθάρτους καὶ εὔτελεῖς ἄρτους οὓς ὁ Θεόκριτος Δωρικοὺς φησίν. Οἱ ρυπαροὶ καλούμενοι ἄρτοι εἶναι οἱ φαιοὶ ὅπως ἔξηγεῖται ἀπὸ τὸν Ἀθήναιο III 114D μὲ χρῆσι χωρίου ἀπὸ τὸν Ἀλεξι, Κύπριος, Fr. 125 (PCG II

* Τὸ σύνηθες στὴν Ἀθῆνα καὶ στοὺς κλασσικοὺς χρόνους. Στὴν Ἀλεξάνδρεια ἀντιθέτως φαίνεται ὅτι ἄρτοι τιμώμενοι 1 ὄβιολὸς ἔκαστος ἥταν ἡ κανονικὴ κατάστασις. Ἀθήναιος III, 111b: ὁ δὲ ὄβελίας” αρτος κέκληται, ἥτοι ὅτι ὄβιολοῦ πιπράσκεται, ὡς ἐν τῇ Ἀλεξανδρείᾳ· ἥτοι ἐν ὄβελίσκοις ὅπτᾶται (ὡς ἐν Ἀθήναις καὶ ἄλλοι). Στὴν Ἀλεξάνδρεια ὁ ὄβελίας δὲν ἥταν τετράτρυφος, ἔκαστο μέρος ἐκ μιᾶς χοίνικος, ἀλλά, ὅπως θὰ δούμε κατωτέρω, ἄρτος ίδιαίτερης καθαρότητος ἀπὸ σεμίδαλι, βάρους περίπου 2 librae = 655 gr., προερχόμενος ἀπὸ 1 1/2 χοίνικα περίπου σιτοκαρποῦ.

p.91) Cf. Ἡσύχιος s.v. Φαιούς. V. Bluemmer I² p. 76. Ὁ Θεόκριτος όνομάζει Δωρικοὺς τοὺς μεγάλους, μαύρους ἄρτους ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὸν ἀδρὸν καὶ ἀνεπιτήδευτον δωρικὸν χαρακτῆρα. Στὴν Κλασσικὴ Ἀθήνα τοὺς ἄρτους αὐτοὺς ὠνόμαζαν Κιλικίους (Ἀθῆναιος III 110D μὲν χωρίο τοῦ κωμικοῦ Πλάτωνος, Νὺξ μακρά, Fr. 92 (PCG VII p. 471); cf. Ἡσύχιος s.v. Κιλίκοι ἄρτοι). Μεγάλοι ἄρτοι ἦσαν συνήθως οἱ μαῦροι, ἀγροτικοί, ὀλικῆς ἀλέσεως μὲν πίτυρα: τὴν φυσικὴ συνήθεια αὕτη ἐπιβεβαιοῦ καὶ ὁ Lucilius γιὰ τὴν Ρώμη, Satyrae XV, 10 ed. Charpin = 501-2 Marx, ὅπου περιγράφει λιτὴ δίαιτα μὲ σκληρὸ κρασί, ἐληὲς καὶ μεγάλο ἄρτο ἀπὸ ἀνεπεξέργαστα ἄλευρα:

quae gallam bibere ac rugas conducere ventris
farre aceroso, oleis, decumano pane coegit.

Ο Ἡσιόδειος ἄρτος εἶναι μέγας, ἐπαρκὴς γιὰ νὰ στηρίξῃ στιβαρὸ ὄργωτὴ στὴν ἡμερήσια ἔργασία του. ἔχει ἐγκοπὲς κατὰ τὶς ὁποῖες σπάει εὔχερῶς σὲ 4 τεμάχια (τετράτρυφος) καὶ 8 μικρὰ μέρη (όκταβλωμον). Η σημασία τοῦ πρώτου ἐπιθέτου εἶναι σαφῆς, δεδομένου ὅτι καὶ τὸ ἀπλοῦν τρύφος (ἀπὸ τὸ θρύπτω) ἀπαντᾶ καὶ στὴν Ὀδύσσεια (ε, 508) ἀκόμη (Cf. ἐπίσης Ἡρόδοτος IV, 181· Φερεκράτης, Μεταλλῆς Fr. 113.5, PCG VII p. 157. Χοιρίος Fr. 9 Bernabe· Ἀπολλώνιος Ρόδιος Ἀργοναυτικά I, 1168· Στράβων X, 5, 16· Ἀπολλωνίδης AP VI, 105 (τρύφος ἄρτου). Λουκιανὸς Δραπέται, 31). Τὸ όκταβλωμον παρουσιάζει προβλήματα, ἀλλὰ ἡ σημασία του εἶναι δεδομένη. Βλωμός, ὅπως καὶ ψωμός, ἀναφέρονται σὲ μιὰ μεγάλη μπουκιά, ἔνα γέμισμα τοῦ στόματος μὲ κομμάτι ἄρτου ἢ ἄλλου στερρεοῦ ἐδέσματος. Στὸν Ὅμηρο χρησιμοποιεῖται ἄπαξ μόνον ὁ ψωμός γιὰ νὰ δηλώσῃ κομμάτι ἀνθρώπινης σαρκὸς ποὺ καταβροχθίζει ὁ Κύκλωψ (Ὀδύσσεια, I, 374). Πλὴν τοῦ Ἡσιοδείου ὀκταβλώμου, ἔχομε γνωστὴ μόνον χρῆσιν τοῦ βλωμός μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ψωμὸς ἄρτου (κλάσμα ἄρτου πληρωτικὸν τοῦ στόματος) στὸν Καλλίμαχο Fr. 508 Pfeiffer. (Ἀπὸ τὸ Ἐτυμολογικὸν Μέγα s.v. βλωμός p. 201.12. Cf. Εύσταθιος Σχόλια εἰς Ὀδύσσεια ad loc. p. 1635.26. Ἀπολλώνιος Σοφιστής, Ομηρικὸν Λεξικόν s.v. βλωμός p. 52.1 Bekker). Ο Ἡσύχιος ἔχει

s.v. βλωμός· ίσχνὸς ψωμός, ἀλλὰ ὁ ὀκτάβλωμος ἄρτος τοῦ Ἡσιόδου πρέπει νὰ περιλαμβάνῃ 8 γενναῖα κομμάτια ἀφοῦ προορίζεται νὰ δυναμώσῃ στιβαρὸ ἀγρότη γιὰ ὅργωμα. Σὲ ἀστικὸ περιβάλλον, οἱ μπουκιὲς εἶναι μικρές. Ὁ Εὔσταθιος Σχόλια εἰς Ὁδύσσεια p. 222 p. 1817.35 sqq. ἔξηγετ ὑπὸ μίαν ἔννοιαν τοὺς ἀκόλους ὡς σμικροτάτους καὶ ψιχιώδεις ψωμούς, προσθέτων: τούτων δὲ ἀδρότερος ὁ βλωμός. Ὑπῆρχαν ἀρτίδια ποὺ εἶχαν τὸ μέγεθος μεγάλης μπουκιᾶς, ὅπως μαρτυρεῖ ὁ Φλυακογράφος Σώπατρος, Κηδία:

Ταβυρίτης δ' ἄρτος ἦν πλησίγναθος
ὁ πληρῶν τὴν γνάθο. (Ἀθήναιος III, 109e).

Τὴν σύνδεσι αὐτῆς τῆς ἔννοιας τοῦ βλωμὸς μὲ τὴν σημασία τοῦ ρήματος (βλώσκω = ἔρχομαι, πηγαίνω) ἐπιχειροῦν οἱ ἀρχαῖοι λεξικογράφοι: ἀπὸ τοῦ γλώσκειν διὰ τοῦ λαιμοῦ, ὅ ἐστι κατέρχεσθαι, γράφει χαρακτηριστικὰ τὸ Σχόλιον στὸν Ἀπολλώνιο Ρόδιο Ἀργοναυτικά I, 322. Cf. Ἐτυμολογικὸν Gudianum s.v. βλωμὸς ed. de Stefani p. 275.5, ἴδιως cod. z, ibid. 275.17· Ὦρίων, Ἐτυμολογικόν 35.19 Sturz: Ἐτυμολογικὸν Μέγα s.v. βλωμός p. 201.11-19.

Ο ἄρτος τοῦ ἐνὸς ὄβιολοῦ στὴν Ἀθήνα τοῦ 329 π.Χ. πρέπει νὰ ἦταν σίτινος (ἄλλωστε ἡ λέξις ἄρτος κυριολεκτεῖ ἐπὶ τοῦ σιτίνου παρασκευάσματος) καὶ ὅχι κριθινος, ἀφοῦ 24 δρχ. τὸ μέδιμνο γιὰ κριθὴ εἶναι ὅλως ἀπίθανη ἐκδοχή. Στὴν Ἀθήνα καὶ στὸν Πειραιᾶ διεμετροῦντο (έμοιράζοντο μὲ δελτίο) κριθάλευρα σὲ ἕνα σημεῖο (Ὥδειο καὶ Μακρὰ Στοὰ ἀντιστοίχως), ἡ δὲ μικρὴ σχετικὰ ποσότης τοῦ εἰσαγομένου σίτου διετίθετο ὡς ἄρτος στὸ Νεώριον, παρ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ἐκτελωνισμοῦ του: παρέχεται ἐναργὴς εἰκὼν τῆς σπονοσιτίας τῷ ὄντι. Ο ἄρτος ποὺ εἶχε ἐντομὲς καὶ ἔτσι μποροῦσε εὔκολα νὰ σπάσῃ εἰς τεμάχια - μπουκιὲς (βλωμούς), ἐκαλεῖτο βλωμιαῖος, ἀντεστοίχει δὲ πρὸς τὸν ρωμαϊκὸν quadratus (Ο Ἀθήναιος III 115E παραθέτει σχετικὴ πληροφορία τοῦ γλωσσογράφου καὶ γραμματικοῦ Φιλήμονος: βλωμιαίους τε ἄρτους ὄνομάζεσθαι λέγει τοὺς ἔχοντας ἐντομάς,

οὓς Ρωμαῖοι κοδράτους λέγουσι). Τὸ ποιημάτιον Moretum (άποδιδόμενον, ἐσφαλμένως, ἵσως, στὸν Virgilius^{*}, ἀλλὰ πάντως τῆς ἐποχῆς του ἡ ὀλίγον ἀργότερα) ἔνισχύει τὴν συνολικὴν ἀντιστοιχίαν. Περιγράφεται ἐκεῖ μὲν ἀνεπιτήδευτη ἀπλότητα καὶ ρεαλιστικὴ ἀμεσότητα ἡ ζωὴ ἐνὸς ἀγροτηρικοῦ, ἴδιοκτήτη μικροῦ κλήρου μὲν μία δούλη ἐξ Ἀμερικῆς, ἀφ' ὅτου ξυπνήσῃ τὰ χαράματα καὶ πρὶν πάῃ γιὰ ὅργωμα (vv. 1-3; 119-122). Πρῶτο μέλημά του εἶναι ἡ προετοιμασία τῆς ἡμερησίας τροφῆς του “ἀλέθει τὸ σιτάρι, ζυμώνει τὸ ἀλεύρι, φουρνίζει τὸ ψωμὶ του καὶ προετοιμάζει ἐπίσης τὸν ὄψον, τὸ moretum¹ τῆς ἡμέρας. Ὁ ἄρτος εἶναι στρογγυλὸς καὶ διαχωρίζεται μὲν πίεσῃ τοῦ χεριοῦ σὲ 4 ἵσα μέρη, quadrae (46-8):

iamque subactum
levat opus palmisque suum dilatatin orbem
et notat impressis aequo discrimine quadris.

Ἡ ποσότης τοῦ σιτοκαρποῦ ποὺ χρησιμοποιεῖ στὸ ἄλεσμα εἶναι 16 ρωμαϊκὲς librae (v. 17) = 5 kg 240 gr. Ἡ σχέσις βάρους πρὸς ὅγκο τοῦ σιτοκαρποῦ, τὸ εἰδικὸ βάρος τοῦ σωροῦ του, ποικίλλει ἀναλόγως τῆς προελεύσεώς του (Cf. Θεόφραστος, Αἴτια Φυτῶν IV, 9, 1-6 etc. Plinius Naturalis Historia XVIII, 7, 63).

Τὰ μόνα ἀριθμητικὰ δεδομένα γι' αὐτὴ τὴν σχέσιν παρέχονται ἀπὸ τὸν Plinius Historia Arturalis XVIII, 7, 66, καὶ ἀφοροῦν σίτο ποὺ φθάνει στὴν ἀγορὰ τῆς Ρώμης.

Σίτος Γαλατικὸς καὶ ἀπὸ τὴν Χερσόνησο	20	librae	ό 1 modius
>> Σαρδηνίας	20 1/2	librae	>>
>> Αἰγυπτιακὸς καὶ Σικελικός	20 5/6	>>	>>
>> Βοιωτικός	21	>>	>>
>> Ἀφρικανικός	21 3/4	>>	>>

* Πιθανῶς ὅμως νὰ εἶναι ἕνα πρωτόλειο τοῦ Virgilius, μία δοκιμὴ παραφράσεως τοῦ Μυττωτοῦ ἢ Μυσωτοῦ τοῦ διδασκάλου του Παρθενίου. (Cf. Meineke, Analecta Alexandrina, p. 272; Lloyd-Jones, Parsons, Supplementum Hellenisticum, Fr. 638; Callimachus Fr. 605 Pfeiffer).

¹ Ἀγροτικὸ φαγητὸ ἀπὸ σκόρδο, διάφορα ἄγρια χόρτα, πήγανο, ξύδι σὲ λάδι, κατάλληλη συνοδεία τοῦ ἄρτου, μαύρου ἀναμφιβόλως.

Κατὰ μέσον ὕρον 20.816 librae ὁ modius, ἥτοι 6 kg 816 gr τὰ 8.73 λίτρα, ἥτοι 1 kg τὰ 1.28 λίτρα ἢ 78 kg. τὸ ἑκατόλιτρο. Ὡστε ὁ χωρικὸς τοῦ Moretum κατηνάλωσε στὴν παρασκευὴ τοῦ ἄρτου του 6.71 λίτρα σιτοκαρποῦ. δηλαδή, σὲ ρωμαϊκὲς μονάδες χωρητικότητος, 0.77 modius. Ἐξ ἄλλου 1 modius = 8 χοίνικες, ὥστε σὲ ἐλληνικὲς μονάδες χωρητικότητος κατηναλώθησαν 6.15 χοίνικες σιτοκάρπου σὰν τὸν έκταῖο τοῦ Ἡσυχίου (supra). Πρόκειται γιὰ τεράστιο ἄρτο, ὅπως συνήθιζαν νὰ εἶναι οἱ ἀγροτικοί. Μὲ ἔνα σταυρὸν ἦταν χωρισμένος σὲ 4 ἵσα τεμάχια, quads. Μὲ κανένα τρόπο ἡ quadra δὲν εἶναι μικρὸ τεμάχιο ἄρτου, καὶ μὲ αὐτὴ τὴν ἔννοια δὲν ἀντιστοιχεῖ στὸν βλωμὸ ποὺ ἔχει στενώτερα κρατήσει τὴν ἔννοια τῆς μπουκιᾶς. Πλησιέστερα εύρισκεται στὸ Ἡσιόδειο τρύφος, τὸ 1/4 τοῦ τετράτρυφου ἄρτου (τοῦ περιλαμβάνοντος 8 βλωμούς). Γιὰ τὴν ρωμαϊκὴ quadra cf. Horatius Epistolae I, 17, 49 (ὅπου ὑπάρχει ἡ σημασία τοῦ μικροῦ τεμαχίου - μπουκιᾶς), ἐνῷ ὁ Virgilius Aeneis, 115 ὁμιλεῖ περὶ εύρεων τρυφῶν, patulis quadris: αὐτὴ ἦταν ἡ ἀρχαιότερη ἔννοια. Στὸν Juvenalis V, 2 ὑπονοεῖται ὅτι μία quadra ἄρτου ἀρκεῖ πρὸς ἡμερήσια τροφὴ (ἀν καὶ τὸ νόημα εἶναι μεταφορικό):

si te propositi nondum pudet atque eadem est mens,
ut bona summa putas aliena vivere quadra etc.

Καὶ πράγματι, ἡ quadra τοῦ ἄρτου στὸ Moretum παράγεται ἀπὸ 1.54 χοίνικες πυρῶν, δηλαδὴ μία ἴδιαιτέρως μεγάη ἡμερήσια μερίδα δημητριακῆς τροφῆς, ἡ δύο μερίδες, μία μεγαλύτερη καὶ μία μικρότερη, γιὰ τὸν ἀγρότη καὶ τὴν δούλη του. (Quadra ὡς τμῆμα γλυκισμάτων: Martialis Epigrammatum III, 77, 3; VI, 75, 1; IX, 91, 18· ἢ τυροῦ ibid. XII, 32, 18. Quadra panis, Seneca de benef. 4, 29). -- Ὁ Φιλόστρατος ὁ πρεσβύτερος (Εἰκόνες II, 26 = p. 95.16 Jacobs) φαίνεται νὰ ὑπονοῇ ὅτι οἱ όκταβλωμοι ἄρτοι ἦσαν ἄζυμοι: εἰ δὲ καὶ ζυμίτας ἄρτους ἀγαπᾶς ἢ όκταβλώμους etc. Ὁ χωρικὸς στὸ Moretum ἐπίσης, ἐτοιμάζει ἄζυμον ἄρτον, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει μνεία ζύμης στὴν λεπτομερὴ περιγραφὴ τῆς παρασκευῆς.

Συγκεφαλαιώνομε. Στὴν Ἀθῆνα (καὶ στὴν Ἑλλάδα) ὁ ἀστικὸς ἄρτος παρήγετο ἀπὸ 1/4 χοίνικος πυρῶν, ἦτοι (1 χοῖνιξ πυρῶν ζυγίζει 852 gr κατὰ τὸν Πλινιακέιο μέσον ὅρο) 213 gr. Τὸ βάρος τοῦ κοινοῦ ἄρτου ὑπερβαίνει τὸ βάρος τοῦ καρποῦ περίπου κατὰ τὸ 1/3 (Plinius *Naturalis Historia* XVIII, 7, 67). Ὁ Ἀθηναϊκὸς ἄρτος ἔζύγιζε λοιπὸν κατὰ προσέγγισι 284 gr. Ὁ ἀγροτικός, χωριάτικος ἄρτος ἦταν τετραπλάσιος, ἀπὸ χοίνικος, δηλαδὴ ἀπὸ 852 gr. πυρῶν καὶ ἔζύγιζε περίπου 1136 gr., ἦταν δὲ στρογγυλὸς καὶ τετράτρυφος, ἦτοι μὲ σταυροειδῆ ἐντομὴ ἔχωρίζετο εἰς 4 ἵσα μέρη (τεταρτημόρια). Αὐτὸς εἶναι ὁ ἡσιόδειος ἄρτος, καὶ αὐτός, ἀλλὰ μεγεθυσμένος στὸ ἔξαπλοῦν περίπου εἶναι ὁ ἄρτος τοῦ Moretum (6 kg 897 gr ≈ 7 kg.).

Πιθανῶς οἱ τιμὲς τοῦ βάρους τοῦ ἄρτοσκευάσματος, ἰδίως τοῦ Ἀττικοῦ, νὰ χρειάζεται μικρὴ προσαρμογὴ γιὰ τὸν ἔξης λόγο. Τὸ Αἴγιναῖο ἡμιμνεῖο (1/2 μνᾶ) ἴσοῦτο πρὸς 314.2 gr., τὸ δὲ Αἴγινητικὸ σύστημα βαρῶν ἦτο τὸ κοινὸ ἐλληνικὸ ἐμπορικὸ σύστημα μονάδων, τουλάχιστον γιὰ τὸ Ἀθηναϊκό ἐμπόριο. Ἰσως θὰ πρέπει λοιπὸν νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ὁ Ἀττικὸς ἄρτος προσήγγιζε ἀκόμη περισσότερο αὐτὸ τὸ σταθμό, ἀν καὶ ἡ διαφορὰ εἶναι τῆς τάξεως τῶν 30 gr. Εὔκολα πάντως ἀκόμη καὶ αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἔξομαλισθῇ μὲ μικροδιευθέτησι στὸ ποσοστὸ αὐξήσεως τοῦ βάρους τοῦ ἄρτου ἐν σχέσει πρὸς τὸ βάρος τοῦ σίτου ποὺ χρησιμοποιεῖται στὴν παρασκευὴ του. Ἡ προσαύξησις κατὰ τὸ 1/3 τοῦ ἀρχικοῦ βάρους (ὅπως πληροφορεῖ ὁ Plinius) εἶναι μία μέση, γενικὴ τιμὴ. Τὰ περιθώρια προσαρμογῆς εἶναι μεγάλα, ἀφοῦ θεωρεῖται ὅτι 1595 gr. ἄλευρου δίδουν 2437 gr. ἄρτου, ἦτοι αὐξησὶ 52.86%. Τὸ ποσοστὸ μειώσεως βάρους κατὰ τὴν ἄλεσιν ποικίλει ἀναλόγως τῆς καθαρότητος τοῦ προκύπτοντος ἀλεύρου, ἀλλὰ ἐπιδέχεται εύχερέστατες μικροτροποποιήσεις μέσα στὶς γενικὲς κατηγοριακὲς διακρίσεις, γύρις, σεμίδαλις, αύτόπυρος, δεύτερον ἄλευρον κ.λπ.

Στὴν Αἴγυπτο τῆς Ρωμαϊκῆς ἐποχῆς ἔχομε λεπτομερῆ στοιχεῖα ἀπὸ τοὺς παπύρους τοὺς ὅποίους ἡ ἔρημος καὶ τὸ ξηρὸ κλίμα διεφύλαξαν κατὰ μεγάλο ἀριθμό.

Ό πάπυρος ΡΟ 1454 (*Oxyrhynchus*, 117 μ.Χ.) περιλαμβάνει συμφωνία ἄρτοποιῶν νὰ διαθέτουν ἄρτους ἔκαστον βάρους 2 librae, 30 ἄρτους στὴν ἀρτάβη ἥτοι (κατὰ τὴν κανονικὴ ἴσοδυναμία) 9 ἄρτους στὸν modius· ἔξοδα καὶ κέρδος τοῦ ἄρτοποιοῦ ὅρίζονται σὲ 1/8 d. γιὰ κάθε modius τοῦ καρποῦ. Ό modius ἀντιστοιχεῖ σὲ 8 ἀττικοὺς χοίνικες ἢ 8.72 lt, ποὺ (μὲ τὸ μέτρο τῶν 78 kg. τὸ ἑκατόλιτρο σίτου) ἔχουν βάρος 6.81 kg, ὀλιγώτερο δηλαδὴ ἀπὸ ὅσο βάρος εἶχε ὁ καρπὸς ἀπὸ τὸν ὅποιο προῆλθαν. Στὴν πραγματικότητα, ὅπως θὰ διαπιστωθῇ κατωτέρω, παράγονται 12 ἄρτοι τῶν 2 librae ἔκαστος, τρεῖς ἐκ τῶν ὅποιων ἀνὰ 1 modius ἀντιστοιχοῦν στὴν ἀμοιβὴ τοῦ ἄρτοποιοῦ. Τὸ συνολικό των βάρος εἶναι 12 X 654.9 gr = 7.86 kg., ηὕξησαν δηλαδὴ τὸ βάρος ἐν σχέσει πρὸς τὸν σίτο κατὰ 15,42%. Πρόκειται δηλαδὴ γιὰ ἄρτους λευκούς, ἵδιαίτερης καθαρότητος· τὸ ἄλευρο ἔχει μεγάλη μείωσι τοῦ βάρους ἐν σχέσει πρὸς τὰ σπέρματα, ὅπότε ἡ αὔξησις βάρους του κατὰ τὴν ζύμωσι καὶ ἔψησι δὲν φέρνει τὸ τελικὸ βάρος στὸ ἐπίπεδο τῆς αὔξήσεως τοῦ κοινοῦ ἄρτου (1/3 αὔξησις τοῦ βάρους ἐν σχέσει πρὸς τὸ βάρος τοῦ καρποῦ γιὰ στρατιωτικὸ ἄρτο, *Plinius* XVIII, §67). Πράγματι, ὅπως ἔξηγετ ὁ *Plinius Naturalis Historia* VIII, 10 (§89), ἀπὸ δεδομένη ποσότητα πυρῶν ἀπομένει ἡ μισὴ ὡς καθαρὸ ἄλευρο (ἢ ρωμαϊκὴ *similago*, ἢ Ἑλληνικὴ *σεμίδαλις*), τὸ 1/4 ὡς δεύτερης ποιότητος ἄλευρο (*secundarius*) ἀπὸ τὸ ὅποιο παρήγετο ὁ *cibarius panis*, *Celsus* II, 18 καὶ τὸ ἄλλο 1/4 πίτυρα· μεγαλύτερη καθαρότης ἔδινε τὸ *pollen* (τὴν Ἑλληνικὴ *γύρι*)· ἔτσι, ἄρτος ἀπὸ *similago* ἔβγαινε 22 libraeστὸν modius, ἀπὸ *pollen* (ἄνθος ἀλεύρου) μόνο 16 librae στὸν modius τοῦ καρποῦ: *Similago e tritico fit, landatissima ex Africo. Iustum est e modiis redire semodios (= 1/2 modius), et pollinis sextarios (= 1/16 modius) V - ita appellant in tritico quod florem in silagine; ... --, praeterea secundarii sextarios IV furfurumque tantundem; panis vero modio similiginis p. XXII, e floris modio p. XVI.* Στὴν περίπτωσι τῶν Αἰγυπτίων ἄρτοποιῶν ἀνωτέρω, παράγονται 2 X 12 = 24 librae ἄρτων στοὺς 8 χοίνικες σίτου = στὸν 1 modius. Ἡ καθαρότης τοῦ ζυμουμένου ἀλεύρου εἶναι μεγάλη, κατά τι μικροτέρα τῆς ὅριζομένης ἀπὸ

τὸν Plinius γιὰ τὸν semilago = σεμίδαλι. Καὶ ὅντως ὁ Plinius ἐπίσης πληροφορεῖ ὅτι ὁ λευκὸς Αἴγυπτιακὸς σῖτος (μὲ ἀπόδοσι ἄρτων 20 lb. στὸν 1 modius) ἀνεμιγνύετο μὲ σκοτεινόχρωμο κυπριακὸ (μὲ τὴν ἕδια ἀπόδοσι) καὶ ἔδιναν στὸ μεῖγμα 25 lb. ἀνὰ 1 modius. naturalis Historia XVIII, §§67-8: quibusdam generibus per se pondus sicut Baliarico: modio tritici panis p. XXXV reddit; quibusdam binis mixtis, ut Cyprio et Alexandrino XX prope libras non excedentibus. Cyprium fuscum est panemque nigrum facit, itaque miscetur Alexandrinum candidum, redeuntque XXV pondus. Πράγματι ἡ Αἴγυπτιακὴ πρακτικὴ ἔταν 24 librae ἀνὰ 1 modius. (Ἡ διαφορὰ τῆς 1 libra ἀπὸ τὸν Πλινιάνειο ὄρισμὸ εὔκολα ἀποδίδεται σὲ μικρὴ διαφοροποίησι τῆς ἀναλογίας τοῦ μείγματος).

Τὸν 6ο αἰῶνα μ.Χ. 1 ἄρταβη σίτου ἔδινε 80 librae στρατιωτικοῦ ἄρτου κατὰ τὸν πάπυρο PO 1920. 1 modius σίτου δίδει 24 librae ἄρτου. Ἐδῶ πρόκειται γιὰ ἄρτο ἀπὸ ἄλευρο κατά τι ὀλιγώτερο καθαρὸ τοῦ κανονιζομένου ἀπὸ τὸν Plinius. Ἀλλὰ τώρα βγάινουν ἀκριβῶς 12 ἄρτοι τῶν 2 lb. Τὸ 258 μ.Χ. (Πάπυρος P. Flor. 322) δίνει τὴν ἕδια ἀντιστοιχία: 26 2/3 moddi καταναλώνονται γιὰ 320 διπλοὺς ἄρτους: οἱ ἀπλοὶ ἄρτοι παράγονται 24 στὸν modius. Ἐχει καθιερωθῆ ἡ χρῆσις λευκοῦ ἄρτου ἀκόμη καὶ στὸν στρατό. Οἱ ἄρτοι εἶναι ώρισμένου βάρους (2 librae = 655 gr), ἡ τάσις δὲ εἶναι νὰ διατηρεῖται σταθερὴ ἡ τιμὴ των (ἀκόμη καὶ μὲ σημαντικὴ ἀπόκλισι τῆς τιμῆς τοῦ καρποῦ) διὰ ἀντιστοίχου μεταβολῆς τῆςκ αθαρότητός των μὲ μέσο ὄρο τὴν Πλινιάνειο τιμὴ τῶν 22 ἄρτων τῶν 2 lb. στὸν modius. Ἡ τήρησις τῆς αὐτῆς τιμῆς ἄρτου μὲ σύγχρονο μεταβολὴ τῆς τιμῆς σίτου φαίνεται χαρακτηριστικὰ στὴν ἀκόλουθη γνωστὴ περίπτωσι. Ἀπὸ τὸν Πάπυρο P. Mich. 127 εἶναι γνωστὲς διάφορες τιμὲς τοῦ σίτου στὴν κώμη ὄνοματι Τέπωνις τῆς Αἴγυπτου τὸ 456 μ.Χ. κατὰ τὴν διάρκεια δύο μηνῶν. Εἶναι ἐπίσης γνωστὴ μία τιμὴ τοῦ modius σίτου τὸ ἐπόμενο ἔτος (467 μ.Χ.) ἀπὸ τὸν πάπυρο P. Mich. 132 V. XI γιὰ τὴν αὐτή κώμη. Οἱ τιμὲς ἔχουν ως ἔξης:

Έτος	Μήν		Ημέρα	Τιμὴ 1 modius σίτου
45/6 μ.Χ.	Σεβαστὸς (= Θώθ, ὁ πρῶτος μὴν τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ ἔτους, 29/8 - 27/9	.	10	1/3 d = 0.33 d
			20	3/7 d = 0.43 d
			27	3/5 d = 0.60 d
			29	6/11 d = 0.55 d
	Φαῶφι (ό 2ος μήν, 28/9 - 27/10		4	3/5 d = 0.60 d
			4	4/9 d = 0.44 d
46/7 μ.Χ.				2/3 d = 0.66 d

Προφανῶς πρόκειται γιὰ ἔτος σποδείας γιατὶ οἱ τιμὲς αὐξάνονται ραγδαίως ἀμέσως μόλις περνάει ἔνα μικρὸ διάστημα μετὰ τὸ θερισμό, τηροῦνται δὲ ὑψηλὰ καὶ τὸ ἐπόμενο ἔτος. Οἱ τιμὲς γιὰ δεκαετίες μετὰ τὸ 46/7 στὴν Αἴγυπτο εἶναι συστηματικὰ χάμηλές. Π.χ. τὸ 56 μ.Χ. στὶς Θῆβες εἶναι 1/3 d (WO. 1558*), τὸ 65 μ.Χ. στὴν Κοητὸ εἶναι 1/6 d (Tait OP. 210), τὸ 100 μ.Χ. εἶναι 1/2 d (P. Amb. 133), τὸ 125 μ.Χ. εἶναι ἐπίσης 1/2 d (BGU.834 soc. Nec.) καὶ τὸ 138 μ.Χ. εἶναι 3/7 d (PSI.281).

Οἱ τιμὲς πρὸ τοῦ 45 μ.Χ. ἦταν ἐπίσης ἴδιαίτερα χαμηλὲς κανονικὰ στὴν Αἴγυπτο.

Πάπυρος	Έτος	Περιοχή Αίγυπτου	Τιμὴ εἰς δηνάρια τοῦ
			1 modius
P. Fay 101	18 π.Χ.	Εύημερία	1/4 = 0.25
O. Strassb. 46	13 π.Χ.	Ἄνω Αἴγυπτος	3/10 = 0.30
O. Strassb. 48	10 π.Χ.	Θῆβαι	3/16 = 0.19
O. Strassb. 51	9 π.Χ.	Ἄνω Αἴγυπτος	3/16 = 0.19
P. Tebt. 459	5 π.Χ.	Τέπτυνις	3/20 = 0.25

* U. Wilcken, Griechische Ostraka aus Agypten und Nubien.

Tait OP.197,199,201	4 π.χ.	Κοπτός	1/4 = 0.25
SB. 7341	3 μ.Χ.	Φιλαδέλφεια	9/40 = 0.22

Η τιμὴ τῶν ἄρτων ὅμως ἔμεινε ἡ ἕδια. Τὰ ἔτη τῆς σπιδείας 456 καὶ 467 μ.Χ., ἡ τιμὴ τοῦ ἄρτου ἦταν 1/24 d ἀκριβῶς στὴν κώμη Ζεπτύνιδα (P. Mich. 123 γιὰ τὸ 456 μ.Χ., καὶ P. Mich. 128 γιὰ τὸ ἐπόμενο 467 μ.Χ.). Τὸ 220 μ.Χ. εἶχε ἐπίσης 1/24 d στὴν Ὁξύρρυγχο (SB. 7181).*

Τὸ 117 μ.Χ. ἔχομε τὴν προαναφερθεῖσα περίπτωσι τῶν ἀρτοποιῶν τῆς Ὁξυρρύγχου (PO. 1454). Υποθέτοντες τὴν τιμὴ τοῦ σίτου στὸ 1/2 d. τὸν modius (τόση ἦταν ἡ τιμὴ του σὲ γνωστὰ ἔτη ἑκατέρωθεν, τὸ 100 μ.Χ. καὶ τὸ 125 μ.Χ., v. *supra*), καὶ προσθέτοντες τὴν ἀμοιβὴν ἄρτων 1/8 d. ἀνὰ modius, προκύπτει τιμὴ 5/8 d. γιὰ τοὺς 9 ἄρτους ποὺ παρήγοντο στὸν 1 modius, ἢ 5/72 d. τὸν ἄρτο, ἦτοι 0.069 d. ἔναντι τοῦ συνήθους 1/24 = 0.042 d. Εἶναι ὅμως ἐπίσης δυνατόν, ἐν ὅψει τῶν διαπιστωθέντων γεγονότων, νὰ ὑποθέσωμε ἀντιθέτως τὴν αὐτὴ τιμὴν ἀνὰ ἄρτο (1/24 d.), όπότε συνάγεται τιμὴ τοῦ 1 modius σίτου 1/4 d. Ἐν τοιαύτῃ μάλιστα περιπτώσει παράγονται ἀκριβῶς 12 ἄρτοι στὸν 1 modius οἱ ὅποιοι στοιχίζουν $12 \times 1/24 = 1/2$ d., καὶ ἡ ἀμοιβὴ τοῦ σιτοποιοῦ συνίσταται στὴν κατακράτησι 3 ἐξ αὐτῶν, $3 \times 1/24 = 1/8$ d. Ἰσως ἡ ἕδιαίτερα ὑψηλὴ καθαρότης τοῦ ἄρτου στὴν περίπτωσι αὐτὴ θεωρηθῇ ὅτι συνηγορεῖ γιὰ μιὰ αὔξησι τῆς τιμῆς του. Ἀλλὰ ἡ ἀγορὰ φαίνεται ὅτι λειτουργοῦσε διαφορετικά. Ἡ μεταβολὴ τῆς τιμῆς τοῦ σίτου ἀπερροφᾶτο ἀπὸ τὴν ὁριζομένη ἐκάστοτε αντιστοίχως καθαρότητα τοῦ ἀλεύρου, μὲ διατήρησι ἀναλλοιώτου τοῦ βάρους καὶ τῆς τιμῆς τοῦ ἄρτου, ὅπως καὶ τῆς ἀμοιβῆς τοῦ ἀρτοποιοῦ. Ἀλλαγὴ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν παραγομένων ἄρτων στὸν 1 modius σίτου δὲν ἐξακριβώνεται. Ἐτσι στὴν Ὁξύρυγχο τὸ 1 μ.Χ. σὲ μία περίοδο ποὺ ἡ τιμὴ τοῦ σίτου ἦταν συστηματικὰ χαμηλὴ καὶ ἐκυμαίνετο περὶ τὸ 1/4 d. τὸν 1 modius (v. *supra*), ἐξαιρετικὰ λεπτάλευροι

* Ἡ τιμὴ τοῦ σίτου μετὰ τὸ ἥμισυ τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνος ἀνῆλθε στὸ ἐπίπεδο τοῦ 1 d. ὁ modius. Τὸ 191 μ.Χ. εἶχε 1 1/2d. καὶ 1 1/3 d. ὁ modius στὴν Καρανίδα (P. Goodsp. 30). Τὸ 254 μ.Χ. καὶ 256 μ.Χ. εἶχε 9/10 d. στὴν Θεαδέλφεια (P. Lond. 1226 καὶ P. Flor. 321), τὸ 225 μ.Χ. εἶχε 1 1/5 στὴν Μέμφιδα (BGV. 14).

ἄρτοι ίδιαιτέρας καθαρότητος προσεφέρθησαν ἀντὶ 1/48 d. ἔκαστος. Πρόκειται άσφαλῶς γιὰ τὸ ἡμισυ τοῦ συνηθισμένου μεγέθους ἄρτου, ἄρτου δηλαδὴ τῆς 1 lb. Ἡ ἀμοιβὴ τῶν ἄρτοποιῶν δίδεται ὡς 1/8 μὲ 1/6 d. Ἀκριβῶς ἀνάλογη εἶναι ἡ περίπτωσις τοῦ 117 μ.Χ., τὸ ὅποιο ἐνισχύει τὴν ἄποψι, ὅτι χαμηλὴ τιμὴ τοῦ ἄρτου τότε (πάλιν 1/4 d. ὁ 1 modius) ἐπέτρεψε στοὺς ἄρτοποιοὺς νὰ προσφέρουν ἄρτους ἔξαιρετικῆς καθαρότητος ἀντὶ τῆς συνηθισμένης τιμῆς τοῦ 1/24 d. ἔκαστο.

Τὸ 258 μ.Χ. (δὲν ἔχει ἀρχίσει ἀκόμη ὁ ἀστρονομικὸς πληθωρισμὸς τῶν τελῶν τοῦ 3ου καὶ τοῦ 4ου αἰῶνος μ.Χ.), εἴδαμε ὅτι στὴν Θεαδέλφεια παράγονται 24 ἀπλοὶ ἄρτοι στὸν 1 modius. Υποθέτοντες τὴν αὐτὴ ἀμοιβὴ τοῦ σιτοποιοῦ, ἦτοι 1/8 d. στὸν 1 modius, ἔχομε τιμὴ τοῦ σίτου 7/8 d. ὁ 1 modius, κάτι ποὺ εὑρίσκεται ἀκριβῶς στὰ δεδομένα τῶν γύρω ἐτῶν (v. supra).

Εἶναι χαρακτηριστικὸν ὅτι κατὰ τὸν πάπυρο P. Brussels 71 (2ος αἰ. μ.Χ.) παρέχεται ἡμερησία δαπάνη σὲ οίκοδόμο γιὰ ψωμὶ 1/12 d.: προφανῶς πρόκειται νὰ ἀγορασθοῦν 2 ἄρτοι ἀπλοὶ (ἢ ἕνας διπλοῦς), δηλαδὴ 4 librae = 1310 gr. ἄρτου. Πρόκειται γιὰ λευκὸ ἄρτο. Στὴν Κλασσικὴ Ἑλλάδα 4 ἄρτοι μαῦροι, ἀπὸ χοίνικος, ἐζύγιζαν συνολικὰ περίπου, ὅπως εἴδαμε, 1136 gr. Ἡ ἡμερησία διατροφὴ εἶναι ἰσοδύναμος. Πλεονεκτεῖ εἰς βάρος ἡ ἀλεξανδρινή, ἀλλὰ εἰς θρεπτικότητα ἡ ἀπτική. Τὰ γεγονότα ἀποδεικνύουν ἐδῶ ἐπὶ τῆς συγκεκριμένης περιπτώσεως τῆς ἄρτοποιίας, ὅτι οἱ δομὲς στὴν ἀρχαιότητα ἐβασίζοντο στὴν πραγματικότητα τῆς ἀναγκαίας τροφῆς.

Στὴν Ρωμαϊκὴ λοιπὸν Αἴγυπτο εἶχε καθιερωθῆ μία ἀναλογία 12 ἄρτων στὸν 1 modius, δηλαδὴ κάθε ἄρτος προήρχετο ἀπὸ 12/8 = 1 1/2 χοίνικα σίτου. Τὸ χρησιμοποιούμενο ἀλευρο ἦταν λεπτὸ καὶ καθαρό, ἡ similago τῶν Ρωμαίων, ἡ δική μας σεμίδαλις, διαφόρου ὅμως καθαρότητος γενικῶς ἀντιστοιχούσης, ὅχι ὅμως ἀναλογικά, πρὸς τὴν ἔκάστοτε εὐθήνειαν τοῦ σίτου. Υποθέτοντες τὴν κανονικὴν ἀντιστοιχία 1

denarius = 4 δραχμαί, ἡ τιμὴ ἐκάστου ἄρτου, ἐντυπωσιακὰ σταθερὴ ἀνὰ τοὺς αἰῶνες, εἶναι ἀκριβῶς 1 όβολός "Οθεν ἡ ὄνομασία τοῦ ἀλεξανδρινοῦ ἄρτου ἀβελίας ἄρτος ('Αθήναιος, III, 111b' cf. supra).

Ο λευκὸς ἄρτος στὴν Ἀλεξάνδρεια τῶν Ρωμαϊκῶν χρόνων ἔζύγιζε 2 ρωμαϊκὲς lb. Ο μέλας ἄρτος τῆς Ἀττικῆς εἶχε βάρος καθ' ἄ συνηγάγαμε περὶ τὰ 284 gr. ἢ καὶ κατά τι περισσότερο προσεγγίζων τὰ 315 gr. Τὸ Αἴγιναῖο ἡμιμναῖον ($\frac{1}{2}$ μνᾶ) - κοινὸ Ἑλληνικὸ ἐμπορικὸ μέτρο - ἀντεστοίχει ἐξ ἄλλου πρὸς 314.2 gr., προστήγγιζε δηλαδὴ τὴν ρωμαϊκὴ libra = 327.456 gr. Δηλαδὴ ἔνας ἀττικὸς ἄρτος ἀπὸ τετάρτου χοίνικος σίτου ἔζύγιζε ἔνα αἴγιναῖο ἡμιμναῖο = μία ρωμαϊκὴ libra, ἡ ὅποια πάλι ἦταν τὸ βάρος τοῦ μικροῦ Ἀλεξανδρινοῦ ἄρτου (τὸ ἥμισυ τοῦ συνήθους, ὅπως τεκμηριώνεται ἀπὸ τὸν πάπυρο PO 736 τὸν ὅποιο ἐπικαλεσθήκαμε ἀνωτέρω), ποὺ προήρχετο ἀπὸ 1/24 modius σίτου (ἀφοῦ 12 κανονικοὶ (διπλοῖ) Ἀλεξανδρινοὶ ἄρτοι ἔβγαιναν στὸν 1 modius σίτου), δηλαδὴ ἀπὸ 1/3 χοίνικος σίτου. Η διαφορὰ ὀφείλεται στὴν καθαρότητα τῶν ἀλεύρων τοῦ Αἴγυπτιακοῦ ἄρτου. Οἱ ἄρτοι πάντως εἶναι τόσου βάρους ὅσο παράγεται ἀπὸ ἀπλᾶ ὑποπολλαπλάσια μιᾶς χοίνικος πυρῶν, δηλαδὴ τῆς ἀναγκαίας δημητριακῆς τροφῆς τοῦ ἀνθρώπου. Οἱ μονάδες μετρήσεως στὴν ἀρχαιότητα εἶχαν ἄμεση καὶ κατάδηλη φυσικὴ βάσι (ὅπως ὁ ποὺς π.χ. ὡς μονὰς μήκους). Η φυσικὴ βάσις τῆς θεμελιώδους Ἑλληνικῆς μονάδος χωρητικότητος στερεῶν ἦταν ἡ ἀναγκαία δημητριακὴ τροφή. Δὲν ἀποκλείεται αὐτὴ ἡ διαφορὰ μεταξὺ τοῦ ἀρχέγονου Αἴγιναίου (Φειδώνιου) συστήματος καὶ τοῦ Ἀττικοῦ (ὅπου ὁ Αἴγιναῖος μέδιμνος εύρισκεται πρὸς τὸν Ἀττικὸν εἰς σχέσιν 11 1/13 : 8) νὰ ὀφείλεται εἰς τὴν μεταβολὴν τῆς ἀρχαίας δημητριακῆς τροφῆς ἀπὸ κριθῆς εἰς σίτον. Διεπιστώσαμε ὅτι ἀπὸ ἄποψι θρεπτικῆς ἀξίας 1 χοῖνιξ σίτου ἴσοδυναμεῖ πρὸς 2 χοίνικες ἀλφίτων (δηλαδὴ ἀλευροποιημένων κριθῶν). Η μεώσις τοῦ ὄγκου τῶν κριθοκαρπῶν κατὰ τὴν ἀποφλοίωσι καὶ ἀλευροποίησί των εἶναι σημαντική, ὑπερβαίνουσα τὴν ἀπώλεια βάρους των (όσοδήποτε μικρὴ καὶ ἐὰν εἶναι

αύτή). Ή σκληρότης τοῦ κριθίνου περιβλήματος καθιστᾶ ἐπιβεβλημένη τὴν ἀπογύμνωσι τοῦ καρποῦ, ὁ ὅποῖος καὶ ἀλέθεται ἢ ἔστω συνθλίβεται εἰς ἄλευρον χονδρόκοκκον: αὐτὸ εἶναι τὸ ἄλφιτον, τὸ ὅποῖον ἐν συνεχείᾳ ζυμώνεται κατὰ διαφόρους τρόπους εἰς ποικίλα κριθοσκευάσματα. Ἐὰν ὑποθέσωμε μείωσι ὅγκου κατά.73%, οἱ 2 χοίνικες ἀλφίτων θὰ προέρχωνται ἀπὸ 2 3/4 χοίνικες κριθῶν. Ἀλλὰ 2 3/4 άπτικὲς χοίνικες ἴσοδυναμοῦν περίπου πρὸς 2 αίγιναῖες χοίνικες ($2 : 2 \frac{3}{4} = 2 : 1\frac{1}{4} = 8 : 11$). Ωστε 1 αίγιναῖος χοῖνιξ εἶναι ἡ ποσότης εἰς ὅγκον τῆς ἀναγκαίας ἡμερησίου κριθῆς, 1 δὲ άπτικὴ χοῖνιξ εἶναι ἡ ποσότης εἰς ὅγκον τοῦ ἀναγκαίου ἡμερησίου σίτου. Οἱ φυσικὲς διασυνδέσεις τοῦ ἀρχαίου μετρητικοῦ συστήματος, καθίσταται ἐμφανέστερη ἀν συνδέσωμε τὴν λέξι «χοῖνιξ» μὲ τὴν μορφὴ τοῦ ἀντικειμένου καὶ μὲ τὶς ἀνατολικὲς συναφεῖς ἐτυμολογίες. Ή χοῖνιξ ἦταν στρογγυλό, βαθουλωτὸ ἀγγεῖο, ἡμισφαιροειδές. Παρόμοιο ἦταν ἡ καπίθη, ἡ ὅποῖα κατὰ τὸν Ξενοφώντα, Κύρου Ἀνάβασις I, 5, 6, ἔχωρει δύο χοίνικες Ἀπτικές. Ό Ήσύχιος ἔχει τὸ λῆμμα s.v. Καπίθη ἀγγεῖον χωροῦν κοτύλας δύο. Ἀλλὰ τὸ πιθανώτερο εἶναι νὰ πρόκειται περὶ λάθους τοῦ χειρογράφου ἐξ ἀντιγραφῆς μᾶλλον προερχόμενο κώδικος ὅπου οἱ μονάδες ἀνεγράφοντο συντομογραφικὰ Κ ἢ k = κοτύλη, x = χοῖνιξ, x = χοίνικες: τὸ x ἔγινε k. Βέβαια ὁ Πολύαινος IV, 3, 32 p. 183.6 Woelflin ἔξισοῦ τὴν «καπέτιν» πρὸς τὴν Ἀπτικὴ χοίνικα. (Καὶ ὁ Ήσύχιος ἔχει s.v. καπέτις χοῖνιξ). Ισως ἔχομε τὴν αὐτὴ μονάδα σὲ δύο διάφορα ἀναλογικὰ συστήματα ὅπως οἱ διάφοροι ἑλληνικοὶ μέδιμνοι ἢ χοίνικες. Ὅπως ὁ Ξενοφῶν ὄμιλεῖ γιὰ λυδο-περσικὴ μονάδα, ἐνῷ ὁ Πολύαινος γιὰ βαβυλωνιακο-περσική. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ ρίζα εἶναι εύρεως διαδεδομένη στὴν νεώτερη Ἀνατολὴ ὡς μονὰς χωρητικότητος: στὴν Περσία «kapicch», στοὺς Ἀραβεῖς «gafiz» (cf. Oppert, Journal Asiatique, tom. IV, 1874, p. 459), στὴν Ἀρμενία «kapic» (cf. de Lagarde, Armenische Studien, Abh. der Goettingen Gesellschaft der Wissenschaften, XXII, p. 74). Ή ρίζα στὰ Σανσκριτικά, «kapatz», σημαίνει δύο γεμάτες

χοῦφτες, καὶ συνδέεται μὲ τὸ λατινικὸ capio, ἀρπάζω μὲ τὸ χέρι, φουχτώνω, ή ἀρχικὴ ἔννοια τοῦ συλλαμβάνω (Cf. G. Curtius, Griechische Etymologie vol. I p. 141). Μία χοῖνιξ καρποῦ ἀντιστοιχεῖ πρὸς ὅ.τι μποροῦμε νὰ κρατήσωμε στὰ δύο χέρια μας, στὶς παλάμες μας ώς σὲ δοχεῖο (χοῖνιξ) βαθουλωτὸ ἡμισφαιροειδές.

Ο διπλοῦς Ἀλεξανδρινὸς (P. Flor. 322) ἦταν τετραπλάσιος ἀπὸ τὸν μικρὸ Ἀλεξανδρινὸ (PO 736), ὅπως ὁ ἀγροτικὸς ἐλληνικὸς ἀπὸ τὸν Ἀθηναϊκό. Τὸν Ἀθηναϊκὸ τῦπο τοῦ ἐνός περίπου (κοινοῦ) ἡμιμναίου (= περίπου Ρωμαϊκῆς libra) ἀνευρίσκομε καὶ ἄλλοι, π.χ. στὴν Ἐφεσο (Forschungen in Ephesos, 1923 p. 101, inscr. 10).

Στὴν Παλαιστίνη οἱ ἄρτοι φαίνεται νὰ παρήγοντο 18 στὸν 1 modius σίτου. Στὸ Mishna Eruvin 8.2 (135-170 μ.Χ.) χορηγία ἡμερισίας τροφῆς καθορίζεται ἀπὸ τὸν R. Simeon ώς ἐξῆς: «δύο τρίτα ἐνὸς ἄρτου μεγέθους τριῶν σὲ 1 καν» (D. Sperber, Roman Palestine, 200-400: Money and Prices, p. 113). 1 καν = 1/6 modius, καὶ ἐπομένως 3 ἄρτοι στὸ 1/6 modius δίδουν 1 ἀπὸ 1/18 modius. Ο ἄρτος περὶ τοῦ ὅποίου ὁμιλεῖ ὁ R. Simeon ἰσοῦται πρὸς 3 τέτοιους ἄρτους, δηλαδὴ προέρχεται ἀπὸ 1/6 modius σίτου. Τὰ 2/3 αὐτοῦ εἶναι λοιπὸν 1/9 modius ἦτοι $8/9 = 1 \frac{1}{9}$ χοίνικες, ὁ κανὼν τῆς μιᾶς χοίνικος. Ή ἑλεημοσύνη στοὺς πτωχοὺς συνίσταται στὴν ἡμερήσια τροφή, δηλαδή, κατὰ τὸ Mishna Pe'a 8.5 (D. Sperber, op. cit., p. 112) σὲ 1/2 καν σίτου = 1/12 modius = 2/3 χοίνικος (μικρότερη κατὰ 1/3 ἀπὸ τὸν ἐλληνικὸ κανόνα τῆς ἡμεροτροφίδος ἀττικῆς χοίνικος).

Ἀναφερόμενος στὴν ἐρμηνεία τῆς ἴδιας ποσότητος καθημερινῆς διατροφῆς ὁ R. Johanan ben Beroka (Mishna Eruvin 8.2, apud Sperber, op. cit., p. 113) ὁρίζει: «ἔνας ἄρτος ἀξίας 1 pundion [= 1/12 d.] ἀπὸ σίτο ἀξίας 1 sela [= 4 d.] τὰ 4 se' ahs [1 se' ah = 1 modius]». Ο σῖτος κοστίζει 1 d. ὁ 1 modius. Υπολογίζοντες τὴν ἀμοιβὴ τοῦ ἄρτοποιοῦ στὸ 1/8 d. ἀνὰ modius, συνάγομε τιμὴ τῶν παραγομένων ἄρτων $1 + 1/8 = 9/8$ d· γιὰ νὰ στοιχίζῃ ἔκαστος 1/12 d. πρέπει νὰ βγαίνουν 13 1/2 στὸν 1 modius, τὸ

όποιο δὲν συνάδει πρὸς τὴν πληροφορία ἀπὸ τὸν R. Simeon. Έὰν ὅμως δεχθοῦμε 18 ἄρτους στὸν 1 modius, ἔχομε ἀξία τῶν ἄρτων $18/12 = 1 \frac{1}{2}$ d. ὅπότε ἡ ἀμοιβὴ τοῦ ἀρτοποιοῦ εἶναι $1/2$ d. στὸν 1 modius, καὶ ὑπερβολικὴ καθ' ἑαυτή, καὶ ἀπαγορευομένη ἀπὸ τὴν Ἐβραϊκὴ νομολογία ποὺ ἐπιτρέπει μόνο 33^ς ἀμοιβὴ ἐπὶ τῆς ἀξίας τοῦ σίτου κατ' ἀνώτατο ὄριο (Yerushalmi Eruvin 8.2 apud Sperber, loc. cit.).

Ἡ ἀντίφασις ἐπιλύεται ἐὰν συσχετίσωμε τὰ ἀρτοποιητικὰ τῆς Παλαιστίνης πρὸς τὰ προαναλυθέντα τῆς Αἰγύπτου. Ὁ διπλοῦς Αἰγυπτιακὸς ἐζύγιζε 4 librae καὶ παρήγετο κατ' ἀναλογίαν 6 στὸν 1 modius (Ὄ απλοῦς = 2 librae, καὶ 12 στὸν 1 modius). Αὐτὸς ἀκριβῶς ὁ διπλοῦς εἶναι ἐννοούμενος ὑπὸ τοῦ R. Simeon. Καὶ αὐτὸς ἐπίσης ἐννοεῖται ὑπὸ τοῦ R. Johanan ben Beroka ἀφοῦ καὶ ἐκεῖνος ἐστοίχιζε $1/12$ d. ($1/24$ d. ὁ συνήθης ἀπλοῦς). Ἡ διαφορά των συνίσταται εἰς τὸ ὅτι ὁ μὲν πρῶτος θεωρεῖ τὰ 2/3 αὐτοῦ τοῦ ἄρτου ὡς ἐπαρκῇ ἡμερήσια τροφή, ἐνῷ ὁ δεύτερος θέλει ὅλη τὴν ποσότητα, κατὰ τὰ ἑλληνορωμαϊκὰ δεδομένα. Ὁ πρῶτος στοιχεῖ πρὸς τὴν καθαρώτερη Ἐβραϊκὴ παράδοσι, μὲ 2/3 τῆς χοίνικος σίτου ἡμερησία τροφὴ τοῦ πτωχοῦ.

Ἡ τιμὴ καὶ ἡ ποσότης τοῦ ἀρτοσκευάσματος ἀναφαίνεται σταθερὴ ἀνὰ τὸν χρόνο καὶ ἀνὰ τόπους. Ἡ οἰκονομία τοῦ ἄρτου, ἀκριβῶς ἐπειδὴ εἶναι φυσική, καταδεικνύεται ἐν γένει διαχρονική καὶ διατοπική, ὑπερχρονική καὶ ὑπερτοπική.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Β

ΤΟ ΟΨΩΝ ΑΠΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ-ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗΣ ΑΠΟΨΕΩΣ

‘Οψον στὴν κλασσικὴ ἀρχαιότητα ἦταν τὸ μὴ δημητριακὸν μέρος τῆς διατροφῆς. Παράγεται ἀπὸ τὸ ἔψω, βράζω, καὶ κυριολεκτικὰ σημαίνει ὅ,τι μαγειρευτό, τὸ προετοιμαζόμενο, ἐψόμενο ἢ ὁπτώμενο φαγητό, ὅ,τι βράζεται ἢ ψήνεται. Ἀθήναιος, VII, 277a: οὐκ ἀγνοῶ δὲ ὅτι ὅψον κυρίως καλεῖται πᾶν τὸ πυρὶ κατασκευαζόμενον εἰς ἐδωδήν. ἦτοι γαὶ ἐψόν ἐστιν, ἢ παρὰ τὸ ὡπτῆσθαι ὀνομασται. (Contra v. Εὔσταθιος Παρεκβολαὶ εἰς Ἑλλάδα 867.45 sqq.). Γενικώτερα περιελάμβανε ὅ,τι συνοδεύει τὴν δημητριακὴν τροφή, ἢ ὅποια συνιστοῦσε τὸν βασικὸν παράγοντα τῆς τροφῆς. Πᾶν δὲ τὸ μετὰ ἄρτου ἐσθιόμενον ὅψον καλεῖται (Σχόλια εἰς Ἰλιάδα Λ 630d Erbse), τὸ προσφάγιον (*ibid.*). Cf. Σχόλια εἰς Ἰλιάδα I 489a: πᾶν τὸ προσεσθιόμενον ὅψον ἔλεγον. Τὰ δημητριακά, δῶρο τῆς Δήμητρος, ἐθεωροῦντο τὸ θεμέλιο τοῦ πολιτισμένου βίου, αὐτὸν ποὺ ἔξημερώνει τὸν ἄνθρωπο ἀπὸ τὴν ἄγρια κατάστασι ὁδηγώντας τὸν, μαζὶ μὲ τοὺς συγγενεῖς τῶν δημητριακῶν φυσικοὺς θεσμοὺς τῆς Θεσμοφόρου Δήμητρος, στὸν ἀληθινὰ ἄνθρωπινο βίο κοινωνίας εύκτάκτου καὶ πολιτισμοῦ ὑψηλοῦ.

Ἡ κυρία τροφὴ ἦταν ἡ δημητριακή. Τὰ ἄλευρα σίτου καὶ κριθῆς εἶναι «μυελὸς ἀνδρῶν» λέγει ὁ Ὁμηρος, Ὀδύσσεια u, 108. β, 290. Τὸ ὅψον πρέπει νὰ συνοδεύῃ τὸ δημητριακὸν καὶ ὅχι ἀντιστρόφως. V. Ξενοφῶν, Ἀπομνημονεύματα, III, 12, ὅπου ὁ Σωκράτης καταδικάζει τὴν πολυφαγία καὶ όψιοφαγία. V. ιδίως §2-3: ὁψιοφάγος εἶνα αὐτὸς ποὺ τρώγει ὅψον χωρὶς ψωμὶ ἢ μὲ λίγο ψωμί, ἐνῷ κανονικὰ οἱ ἄνθρωποι τρῶνται ὅψον, ὅταν ὑπάρχῃ, ὡς διάνθισμα τῆς τροφῆς, ὡς καρύκευμα τοῦ ἄρτου: ἐσθίουσι μὲν γὰρ δὴ πάντες ἐπὶ τῷ σίτῳ ὅψον, ὅταν παρῇ. Καὶ σαφέστατα στὴν §4 ἐκφράζει τὸ κύριο ζήτημα μὲ ἀφόρμῃ ἔνα νεανίσκο συνδαιτημόνα

τοῦ Σωκράτη ποὺ ἔχοντας ἀκούσει τὴν Σωκρατικὴ συζήτησι ἐνῷ ἔτρωγε μόνον ὅψον, ἐπῆρε καὶ ψωμὶ νὰ συμφάγῃ. Ὁ Σωκράτης τότε ἐρωτᾷ τοὺς πλησίους τοῦ νεανίσκου νὰ ποῦν ἐὰν χρησιμοποιῇ ἄρτο μὲ τὸν ὅψο ἢ ὅψο μὲ τὸν ἄρτο: Παρατηρεῖτ’ ἔφη, τοῦτον οἱ πλησίους, ὅπότερα τῷ σίτῳ ὅψῳ ἢ τῷ ὅψῳ σίτῳ χρήσεται. Στὴν §5 καταδικάζεται καὶ τὸ πολύοψον, νὰ ἔχῃς πολλὰ ὅψα στὸ φαγητό. Ἐνα λιτό, ἀπλᾶ μαγειρευμένο καὶ ὀλίγο ὅψο ὡς συνοδείᾳ τοῦ ἄρτου εἶναι τὸ φυσικῶς ἡδὺ καὶ ύγιεινό. Ὁψον εἶναι τὸ τὴν τροφὴν ἔφυδενον, τὸ συνεκτικὸν τῆς ἐπὶ τὴν τροφὴν ὄρεξεως, V. Πλούταρχος, Συμποσιακά IV, 4, 668 E sqq. Μὲ τὸ ἀριστερὸ χέρι κρατοῦσαν καὶ ἔτρωγαν τὸν ἄρτο, μὲ τὸ δεξὶ δὲ συνώδευαν τὸ φαγητὸ μὲ τὸ ὑπάρχον ὅψον (Πλούταρχος, Περὶ τύχης, 99D). Ἡ λέξις «όψιοφάγος» προϋπήρχε, καὶ ὁ Σωκράτης τὴν ὀρίζει στὸ Ξενοφώντειο χωρίο. (Τὴν ἔχρησιμοποίησε π.χ. ὁ Ἀριστοφάνης στὶς δεύτερες Νεφέλες, cf. Ἀθήναιος VIII, 345E). Ὄταν τὴν πάτριο ὀλιγοδίαιτο σιτοφαγία, ὑπέσκαψε ἡ διωγκουμένη πολυτέλεια τῆς ὁψιομανίας, ἡ λέξις ἀπέκτησε τὸ ἴδιαίτερο περιεχόμενό της καὶ τὴν βαρύνουσα σημασία της). Γιὰ τὸν Ὁμηρο «θνητὸς ἄνθρωπος» καὶ «σιτοφάγος» εἶναι ταυτόσημο, Οδύσσεια θ, 222. Τὰ Σχόλια ad loc. Προσθέτουν ὅτι ἀναλόγως τῆς χαρακτηριστικῆς τροφῆς βάρβαρα ἔθνη ἀποκαλοῦνται «κρεωφάγοι» (οἱ βόρειοι, Σκύθες καὶ Μασσαγέτες), «ἀκριδοφάγοι» καὶ «ἰχθυοφάγοι».

Ἀθλητικὴ σύντονος ἄσκησις καὶ γυμναστικὴ μόνον ἀπαιτοῦν ηὔξημένη κατανάλωσι ὅψου καὶ μάλιστα κρέατος (ibid. §2, ὅπου ὡς ὁψιοφάγος ὀρίζεται κατὰ πρῶτον ἐάν τις ἀνευ τοῦ σίτου τὸ ὅψον αὐτὸ ἐσθίῃ, μὴ ἀσκήσεως, ἀλλ’ ἡδονῆς ἔνεκα). Ἡταν γνωστὴ ἡ ἀναγκοφαγία τῶν ἀθλητῶν, τὴν ὑπεράθλησιν τῶν ὁποίων ἐπέκρινε ὁ Σωκράτης (τὸ μὲν οὖν ὑπερεσθίοντα ὑπερπονεῖν ἀπεδοκίμαζε, ορ. cit. I, 2, 4) διότι ὁδηγεῖ εἰς ἀνελεύθερον βίον κατανλισκόμενον εἰς ἄθλησιν, ὑπερφαγία, καὶ πολυūπνία (Cf. Πλάτων, Ἀντεραστί, 132C περὶ τινος, ὁ ὁποῖος:

Ταχηλιζόμενος καὶ ἐμπιπλαμένος (sc. τροφῶν) καὶ καθεύδων πάντα τὸν βίον διατετέλεκεν).

Ἡ ἀθλητικὴ δίαιτα διὰ κρέατος ἐθεωρεῖτο ύστερα, εἰσαχθεῖσα ἀπὸ τὸν πυθαγόρα, εἴτε τὸν φιλόσοφο εἴτε κάποιον ἄλλο γυμναστὴ («ἀλείπτη») τῆς ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς. Ἡ πρώτη γυμναστικὴ ἀγωγὴ ἦταν διὰ σίου, τυροῦ καὶ ξηρῶν σύκων, τῶν θρεπτικωτάτων τροφῶν, τῶν ἴδιων ποὺ χρησιμοποιοῦσαν καὶ οἱ Σπαρτιάτες μὲ τὴν ἀντικατάστασι τῶν ἀδροτέρων κριθῶν στὴν θέσι τοῦ τροφιμωτέρου σίου. Διογένης Λαέρτιος VIII, 12: Λέγεται δὲ καὶ πρῶτος (sc. ὁ Πυθαγόρας) κρέασιν ἀσκῆσαι ἀθλητάς, καὶ πρῶτον γ' εὔρυμένην, καθά φησι Φαβωρῖνος ἐν τρίτῳ τῶν Ἀπομνημονευμάτων, τῶν πρότερον ἴσχάσι ξηραῖς καὶ τυροῖς ὑγροῖς, ἀλλὰ καὶ πυροῖς σωμασκούντων αὐτούς, καθάπερ ὁ αὐτὸς Φαβωρῖνος ἐν ὄγδοῃ Παντοδαπῆς Ἰστορίας φησιν. (V. Πορφύριος, Πυθαγόρου Βίος, 15. Ιάμβλιχος Πυθαγόρειος Βίος, 25. Plinius naturalis Historia XXIII, 7).

Ἐπεκράτει ἡ ἀντίληψις ὅτι γιὰ τὸν ἡμερωθέντα ἄνθρωπο ἡ μοναδικὴ σχεδόν, ὅχι ἀπλῶς ἡ κύρια, τροφὴ ἦταν τὰ δημητριακά. Ἡ χρῆσις των ἐσηματδότει τὴν μετάβασι ἀπὸ τὸν ἄγριο στὸν πολιτισμένο βίο. Κατὰ τὸν μεγάλο Ρωμαῖο λόγιο Verrius Flaccus οἱ Ρωμαῖοι ἔζησαν τὰ πρῶτα 300 ἔτη τῆς ἐθνικῆς των ὑπάρξεως τρεφόμενοι ἀποκλειστικὰ ἀπὸ τὸ περίφημο far, τὸ ἴδιότυπο χονδρόκοκκο ἄλευρο, ἀποφλοιωμένο καὶ συντετριμμένο καρπό. Plinius XVIII, 7, §62: populum Romanum farre tantum e frumento CCC annis usum Verrius tradit.

Οἱ «ἀπαρχὲς» ποὺ προσεφέροντο στὸν Δήλιο Ἀπόλλωνα, εύχαριστιακαὶ θυσίαι μέρους τῶν θείων ὑλικῶν δωρεῶν, ἀφιέρωσις μικροῦ συμβολικοῦ τμήματος τῶν φυσικῶν προϊόντων ποὺ ἡ θεία συνέργεια ἀπεγέννησε ἀπὸ τὴν φύσι, ἐθεωροῦντο ἀκριβῶς λόγω αὐτοῦ τοῦ συμβολικοῦ χαρακτήρος των ὧς «ὑπομνήματα καὶ δείγματα τῆς πρώτης τροφῆς» τῶν ἐξημερωθέντων ἀνθρώπων. (Πλούταρχος, Συμπόσιον τῶν Ἐπτὰ Σοφῶν, 158A). Ο Πλούταρχος στὸ ἀναφερθὲν χωρίο διηλεῖ περὶ

προσφορᾶς «μετ' ἄλλων εύτελῶν καὶ αὐτοφυῶν» μαλάχης καὶ ἀνθερίκου, καὶ συνδέει τὸ γεγονός πρὸς τὸν Ἡσιόδειο ἔπαινο τῆς μαλάχης καὶ τοῦ ἀσφόδελου. Ὁ Ἡσίοδος σαρκάζει τοὺς δωροφάγους, ἄρπαγες, βασιλεῖς - ἄρχοντες, οἱ ὅποιοι (Ἐργα καὶ Ἡμέραι, 40-1):

νήπιοι, ούδε ἵσασιν ὅσφ πλέον ἥμισυ παντός,
ούδ' ὅσον ἐν μαλάχῃ τε καὶ ἀσφοδέλῳ μέγ' ὅνειαρ.

Προφανῶς χρησιμοποιεῖ μιὰ λαϊκὴ παροιμία γιὰ τὴν ἀναγνωρισμένη ὠφέλεια ἐκ τῆς βρώσεως τῶν δύο αὐτῶν φυτῶν (cf. e.g. Θεόφραστος, Ἱστορία Φυτῶν VII, 11) γιὰ νὰ τονίσῃ τὴν συμβολὴν ἀπλῆς καὶ ἀπερίπτου διαίτης εἰς τὸν ὄρθὸν βίο, ποὺ σημαίνει λιτότητα ὅψου (Cf. Πλούταρχος ορ. cit. 157E). Cf. Horatius, Carminum, I, 31, 15-6:

Me pascunt olivae,

me cichorea, levesque malvae.

(τροφὴ φυτική: ἑληές, κιχώριον, μαλάχη). Cf. Epodon II 55-8.

Στὸν βωμὸν τοῦ Ἀπόλλωνος Γενέτορος στὴν Δῆλο προσεφέροντο πυροὶ καὶ κριθὲς καὶ πόπανα, ἀλευροσκευάσματα μὲν χόρτα καὶ λάχανα ποὺ πυρούμενα γίνονται ἐδέσματα. Ἡ θυσία συνίσταται στὴν ἀπλῆ τοποθέτησι ἐπὶ τοῦ βωμοῦ, ὁ ὅποιος εἶναι ἄπυρος, τὰ προσφερόμενα δὲν καίονται. Διογένης Λαέρτιος VIII, 13: ἀμέλει καὶ βωμὸν προσκυνῆσαι (sc. τὸν Πυθαγόρα) μόνον ἐν Δήλῳ τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ Γενέτορος, ὃς ἐστιν ὅπισθεν τοῦ Κερατίνου, διὰ τὸ πυροὺς καὶ κριθὰς καὶ πόπονα μόνα τίθεσθαι ἐπ' αὐτοῦ ἄνευ πυρός, ἱερεῖον δὲ μηδέν, ὡς φησιν Ἀριστοτέλης ἐν Δηλίων πολιτείᾳ (Fr. 105, V. Rose, Aristoteles Pseudepigraphus, p. 465). Στὸν ἐν λόγῳ βωμὸν δὲν ἐθυσιάζετο ζῷο, (δὲν προσεφέρετο δηλαδὴ ἀπαρχὴ ἐκ τῆς χρησιμοποίησεως τοῦ ζωϊκοῦ κόσμου ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου πρὸς ἔδωδή), ἐπρόκειτο γιὰ ἀναίμακτο θυσία φυτικῆς τροφῆς. (Cf. Ἰαμβλιχος, Πυθαγόρειος Βίος, 25 καὶ 35).

Στὸν ἀριστοφάνειο Πλοῦτο ἀντιπαρατάσσονται πρωποποιημένοι Πενία καὶ Πλοῦτος. Εἶναι ἄκρως χαρακτηριστικὴ ἡ διάκρισις τοῦ

Άριστοφάνους μεταξύ Πενίας και Πλούτου. Πτωχὸς εἶναι ὁ μὴ ἔχων τὰ ἐπιτήδεια πρὸς τὸ ζῆν. Ἀντιθέτως πένης εἶναι αὐτὸς ποὺ ζεῖ προσεκτικὰ καὶ φειδωλά, ἀσχολούμενος μὲ τὴν ἐργασία του, αὐτὸς ποὺ δὲν τοῦ περισσεύει μὲν τίποτε, ἀλλὰ καὶ δὲν ὑστερεῖ στὰ χρειαζόμενα (vv. 552-4):

Πτωχοῦ μὲν γὰρ βίος, ὃν σὺ λέγεις, ζῆν ἐστιν μηδὲν ἔχοντα·

τοῦ δὲ πένητος ζῆν φειδόμενον καὶ τοῖς ἔργοις προσέχοντα,

περιγίγνεσθαι δ' αὐτῷ μηδέν, μὴ μέντοι μηδὲ ἐπιλείπειν.

Περὶ αὐτῆς τῆς πενίας πληροφορεῖ ὁ Σπαρτιάτης Βασιλεὺς Δημάρατος τὸν Μεγάλο Βασιλέα ὅτι εἶναι σύντροφος τῆς Ἑλλάδος καὶ σύνοικος μόνιμος: τῇ Ἑλλάδι πενίη μὲν αἰεί κοτε σύντροφός ἐστι, ἀρετὴ δὲ ἐπακτός ἐστι, ἀπό τε σοφίης κατεργασμένη καὶ νόμου ἴσχυροῦ. Ἡρόδοτος, VII, 102. Αὐτὸς ὁ πένης εἶναι ποὺ συνιστᾷ τὸν λαὸ τῆς ἀρχαίας κοινωνίας, ἀπὸ τὸν ὅποιο διακρίνονται οἱ (εὔγενεῖς ἢ δυνατοὶ ἢ γνώριμοι) πλούσιοι. Οἱ πένητες ἔχουν ὅλα τὰ ἀναγκαῖα. Ὁ βίος τῆς ἀνέχειας στὸν ὅποιο ἔχει προαναφερθῆ ὁ Χρέμυλος καὶ τὸν ὅποιον ἡ Πενία δηλώνει ὅτι χαρακτηρίζει τὸν πτωχό, ὅχι τὸν πένητα, ἔχει περιγραφῇ ώς ἄσιτος καὶ ἄκριθος (vv. 543-4):

σιτεῖσθαι δ' ἀντὶ μὲν ἄρτων

μαλάχης πτόρθινς, ἀντὶ δὲ μάζης φυλετῆ' ἴσχυν ραφανίδων.

Χλευαστικὴ εἶναι ἡ ἀναφορὰ στὴν ἀρχαῖα τροφή, ρίζες καὶ χόρτα καὶ λάχανα τοῦ ἀγροῦ καὶ τοῦ κήπου, τὴν Ἡσιόδεια μαλάχη καὶ τὶς ραφανίδες. Ἄλλὰ τὸ θέμα δὲν εἶναι νὰ ἀντικαθιστοῦν τὰ λαχανικὰ τὰ δημητριακά - μόνον νὰ τὰ συνοδεύουν ώς λιτόν, ὅψον, προσφάγιον, προσόψημα. Ἀπὸ τὴν ἀπάντησι τῆς Πενίας συνάγεται ὅτι ὁ βίος τῶν πένητων εἶχε ἐπάρκεια σιτηρῶν.

Άκριβῶς τέτοια ἀπλά μαγειρεύματα θεωρεῖ ὁ Πλάτων ώς κατάλληλον ὅψον γιὰ τοὺς πολίτες τῆς «πρώτης πόλεώς» του. Πολιτεία B, 372B-C: Ἡ βασικὴ τροφὴ εἶναι ἄρτος (έξ ἀλεύρων σίτου) καὶ μάζες (έξ ἀλφίτων κριθῆς). Σχεδὸν ξεχνᾶ ὅτι χρειάζεται καὶ ὅψον, διαποικιλία

συμπληρωματικῆς, συνοδοῦ τροφῆς στοὺς ἀνθρώπους. Τοῦτο ὑπενθυμίζει ὁ Γλαύκων, ὃπότε ὁ Σωκράτης συνεχίζει: ἐπελαθόμην ὅτι καὶ ὄψον ἔξουσιν. ἄλας τε δῆλον ὅτι καὶ ἑλάας καὶ τυρὸν καὶ βολβοὺς καὶ λάχανα οἶς δὴ ἐν ἀγροῖς ἐδήματα ἐψήσονται. καὶ τραγήματά που παραθήσομεν αὐτοῖς τῶν τε σύκων καὶ ἑρεβίνθων καὶ κυάμων, καὶ μύρτα καὶ φηγοὺς σποδιοῦσιν πρὸς τὸ πῦρ, μετρίως ὑποπίνοντες· καὶ οὕτω διάγοντες τὸν βίον ἐν εἰρήνῃ μετὰ ὑγίειας, ὡς εἰκός, γηραιοὶ τελευτῶντες ἄλλον τοιοῦτον βίον τῆς ἐκγόνοις παραδώσουσιν. (Φανταζόμεθα τὸ εἶδος τοῦ ἐψήματος ποὺ ὑπονοεῖ ὁ Πλάτων ἀπὸ τὴν ἔξης περιγραφὴ ἐνὸς πιὸ ἐξεζητημένου πιάτου μὲ βὰσι τοὺς βολβοὺς ἀπὸ τὸν Φιλήμονα (Fr. 113, PC Gr. VII, p. 288):

Τὸν βολβόν, εἰ βούλει, σκόπει
ὅσα δαπανήσας εὔδοκιμεῖ· τυρόν, μέλι,
σήσαμον, ἔλαιον, κρόμυον, ὄξος, σύλφιον.
αὐτὸς δὲ ἐφ’ αὐτοῦ ὅτιν πονηρὸς καὶ πικρός.)

Βεβαίως πρόκειται γιὰ τὴν πρώτη προσέγγισι τῆς ἴδεώδους Πολιτείας, ἀλλὰ ὁ Πλάτων τὴν βλέπει μὲ συμπάθεια. Ὁ Γλαύκων τοῦ ὑπενθυμίζει πάλιν ὅτι αὐτὸς ὁ «εὔχερὴς βίος» (Πολιτικός 266C) προσομοιάζει ὡς πρὸς τὴν εὔκολίαν μὲ τὸν τῶν χοίρων («εὔχερέστατον γένος τῶν ὄντων» *ibid.*) δὲν ταιριάζει δὲ πρὸς τὰ ὄψα ἀπερ οἱ νῦν ἔχουσι καὶ τραγήματα. Ἡ πρακτικὴ βεβαίως εἶχε πλέον ἐπικρατήσει τῶν ποικίλων καὶ πολυτελῶς ἐδεσμάτων, τῶν προϊόντων τῆς ὄψοποιητικῆς τέχνης, καὶ οἱ μάγειροι, ὅπως μαθαίνομε ἀπὸ τὴν κωμῳδία, εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἐμφανίζωνται ὡς παράγων τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ἀργότερα ἀκόμη, στὴν ἀρχὴ τῆς Ἐλληστικῆς περιόδου, ἡ ἀρχαία δίαιτα σκώπτεται. Φιλήμων Fr.100 (PC Gr. VII, p. 281):

ἔγὼ τὸν ἀγρὸν ἰατρὸν ἐλεγήθειν ἔχων
τρέφει γὰρ οὗτος ὥσπερ ἀρρωστοῦντά με,
σιτάρια μικρὰ προσφέρων οἶνου θεῖον
όσμήν, λαχάνων τάξεί τι καὶ νῆ τὸν Δία
τὰ πετραῖα ταῦτ’ ὄψάρια, κάππαριν θύμον,

άσπάραγον, αύτὰ ταῦτα· καὶ δέδοικα μὴ
λίαν ἀπισχναίνων με ποιήσῃ νεκρόν.

Τὰ «πετραῖα ὄψάρια» εἶναι ὅψον ποὺ δὲν εἶναι τὸ σύνηθες ὅψον τῆς ἐποχῆς ὁ ἰχθὺς ποὺ γι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγον ἔχει ἥδη ὀνομασθῆ ὄψάριον, (ώς τὸ κατ' ἔξοχὴν ὅψον), ἀλλὰ χόρτα καὶ λάχανα τῶν βράχων καὶ τῶν ἀγρῶν. Βεβαίως ὁ Ἰδιος ποιητὴς ὑπὸ ἄλλο πρόσωπο διδάσκει (Fr. 105, op. cit. p. 284):

διακαιότατον κτῆμ' ἔστιν ἀνθρώποις ἀγρός·
ῶν ἡ φύσις δεῖται γὰρ ἐπιμελῶς φέρει,
πύρους, ἔλαιον, οἶνον, ἴσχάδας, μέλι.
τὰ δ' ἀργυρώματ' ἔστιν ἡ τε πορφύρα
εἰς τοὺς τραγῳδοὺς εὔθετ', οὐκ εἰς τὸν βίον.

Τὰ ἀληθῶς χρήσιμα στὸν βίο, καὶ αὐτὰ ποὺ χρειάζεται ἡ φύσις, ἡ γῆ τὰ παράγει ἐπιμελῶς· τὰ πάρα πάνω εἶναι ὁδὸς πρὸς καταστροφή. Τέτοια ὅμως χρῆσι τῶν ἀγαθῶν μόνο ἡ (Στωϊκή) φιλοσοφία τώρα πλέον παραινεῖ. (Fr. 88, op. cit. p. 273):

Φιλοσοφίαν καινὴν γὰρ οὗτος φιλοσοφεῖ·
πεινῆν διδάσκει καὶ μαθηταὶ λαμβάνει.
εῖς ἄρτος, ὅψον ἴσχάς, ἐπιπιεῖν ὕδωρ.

'Αλλὰ πέραν τῶν οἰκονομικῶν ἔξελίξεων στὴν κλασσικὴ 'Αθῆνα καὶ στὰ μεγάλα Ἑλληνιστικὰ ἀστικὰ κέντρα, ὁ γενικὸς χαρακτὴρ τῆς Ἑλληνικῆς διατροφῆς ἦταν τὸ ὀλιγιστικὸν. 'Ο 'Αντιφάνης βάζει κάποιον βάρβαρον Λυδὸν ἢ Πέρσην νὰ λέγῃ στὸν Οίνόμαο ἢ Πέλοπα Fr. 170 (P.C. Gr. vol. II p. 406):

Τί δ' ἀν 'Ἑλληνες μικροτράπεζοι,
φυλλοτρῶγες δράσειαν;

(Φυλλοτρῶγες λόγῳ τῆς καταναλώσεως πολλῶν λαχάνων καὶ χόρτων). Τὴν Ἑλληνικὴ ὀλιγοσιτία καὶ τὴν χρῆσιν τοῦ σίτου πρὸς πλήρωσι τοῦ πεινῶντος ὄργανισμοῦ εἶχε ἐπισημάνει ἥδη ὁ Ἡρόδοτος, I,133: οἱ Πέρσες

χρησιμοποιούν όλίγα δημητριακά, παραθέτουν δὲ στὶς τράπεζές των πολλὰ καὶ ἄλλεπάλληλα ἐπιφορήματα, ὅψα διάφορα ἀπὸ τὰ ὅποῖα οἱ συνδαιτημόνες συνεχῶς λαμβάνουν τὸ δοκοῦν καὶ ἐμφοροῦνται. Διὰ αὐτὸν τὸν λόγο λένε ὅτι οἱ Ἕλληνες παύουν τὴν πεῖνα των καὶ χορταίνουν μὲν τραπέζια των: σίτοισι δὲ ὀλίγοισι χρέωνται (sc. οἱ Πέρσες), ἐπιφορήμασι δὲ πολλοῖσι καὶ οὐκ ἀλέσι ((= ὅχι ὅλα μαζύ, ἀλλὰ προσφερόμενα τὸ ἔνα μετὰ τὸ ἄλλο)· καὶ διὰ τοῦτο φασὶ Πέρσαι τοὺς Ἕλληνας σιτεομένους πεινῶντας παύεσθαι, ὅτι σφι ἀπὸ δείπνου παραφορέεται οὐδὲν λόγου ἄξιον. (Περὶ περιφορᾶς ἐπιφερομένων τεμαχίων Ἱερείου, γραφικὴ εἶναι ἡ περιγραφὴ στὸν Ξενοφῶντα, Κύρου Παιδεία II, 2, 3-5). Τὰ Ἀττικὰ εἰδικῶς δεῖπνα μυκτηρίζει ὡς ὀλιγόποσα ὁ Λυγκεύς (τῆς Νέας Κωμῳδίας) στὸν Κένταυρο Fr. 1, PC Gr. vol. V p. 616.

Βρῶσις κρέατος ἀρχικὰ συνέβαινε ὅταν προσεφέρετο αἷματηρὴ θυσία στοὺς θεούς. Τόσο ἡ σύνδεσις κρεωφαγίας καὶ θυσίας ἦταν βιωματικὰ δεδομένη, ὥστε «ἱερεῖον» (δηλαδὴ θυσιαζόμενον ζῷον ἡ εἰς θυσίαν προοριζόμενον) ἐστήμαινε καὶ τὸ ζῷον (ἰδίως τὸ πρόβατον στὴν Ἀττικὴ συνήθεια) ποὺ «θυσιάζεται» πρὸς ἀνθρώπινη τροφή. Ξενοφῶν Κύρου Ἀνάβασις IV, 4, 9: ἐνταῦθα εἶχον τὰ ἐπιτήδεια ὅσα ἐστὶν ἀγαθά, ἱερεῖα, σῖτον, οἶνος παλαιοὺς εύώδεις, ἀσταφίδας, ὅσπρια παντοδαπά. V, 7, 13: ... ὅθεν κατιόντες τινὲς καὶ ιερεῖα ἐπώλουν ἡμῖν καὶ ἄλλα ὕν εἶχον etc. VI, 5, 1: καὶ πλοῖον ἐξ Ἡρακλείας ἦχεν ἄλφιτα ἄγον καὶ ιερεῖα καὶ οἶνον. Cf. VII, 1, 33-41. "Οπως γράφουν τὰ Σχόλια εἰς Ιλιάδα X, 159: καὶ ιερεῖον μὲν πᾶν θῦμα, ιδίως δὲ παρ' Ἀττικοῖς τὸ πρόβατον. Cf. Εὔσταθιος, Παρεκβολαὶ εἰς Ιλιάδα 1264, 14. Σχόλια εἰς Οδύσσεια, λ, 23: ἡ ὅτι τὰ θρέμματα ιερεῖα ἐκάλουν. Τὴν παλαιὰ Ρωμαϊκὴ συνήθεια νὰ χρησιμοποιεῖται παστὸ χοιρινὸ στὶς γιορτὲς καὶ στὰ γενέθλια μόνον, μὲ τὴν ἐπικουρία φρέσκου κρέατος εὰν εἶχε συντελεσθῇ θυσία, περιγράφει ὁ Juvenalis, Satura, XI, 82-85. Καὶ ὁ Horatius συνάπτει τὴν παλαιὰ

χορτοφαγία μὲ τὴν ἔξαιρετικὴν χρῆσιν κρέατος σὲ θρησκευτικὲς ἑορτὲς ὅπως στὰ ἀγροτικὰ Terminalia, ἢ ὅταν θῦμα ἔχει ἀρπαχθῆ ἀπὸ τὸ στόμα τοῦ λύκου (τὰ λυκόβρωτα). Epodon, II, 55-60:

quam lecta de pinguissimis
oliva ramis arborum
ant herba lapathi prata amantis et gravi
malvae salubre corpori,
vel agna festis caesa Terminalibus
vel haedus ereptus lupo.

Γιὰ τὴν γενικὴν σχέσιν φαγητοῦ - τραπέζης καὶ θείας ἀνιερώσεως καὶ ἀναφορᾶς ν. Ἀθήναιος V, 192b.

Τὸ κατ' ἔξοχὴν ὄψον ἀργὰ στοὺς κλασσικοὺς χρόνους, ἵδιως στὴν Ἀθῆνα, ἐπεκράτησε νὰ εἶναι ὁ ἰχθύς, τὰ θαλασσινὰ ἐν γένει, διότι ἦσαν εὐθηνότατα, τουλάχιστον τὰ κοινὰ εἴδη, ὅπως ἡ ἀφύη (ὁ γαῦρος Ἰσως). Τὸ δαψιλὲς τῆς προσφορᾶς της στὴν Ἀπτικὴ σημειώνει ὁ Χρύσιππος στὸν Ἀθῆναιο, VII, 285D: τὴν ἀφύην τὴν ἐν Ἀθήναις, διὰ μὲν τὴν δαψιλειαν ὑπερορῶσι, καὶ πτωχικὸν εἶναι φασιν ὄψον etc. (τὸ ὅτι οἱ μεγάλοι ἰχθεῖς ἦταν πανάκριβοι στὴν Ρώμη τὸν καιρὸν τοῦ Cato, δὲν ἀλλοιώνει τὰ δεδομένα. Ἡταν ξένο, ἀσυνήθιστο ἔδεσμα). Υπῆρχε καὶ ἡ ἄποψις ὅτι ὁ ἰχθὺς ἦταν ἔξαιρετο ἔδεσμα καὶ δι' αὐτὸν τὸν λόγον ἔξενίκησε μόνος αὐτὸς νὰ ὄνομάζεται ἀπλῶς ὄψον (Ἀθῆναιος, VII, 276E. Πλούταρχος, Συμποσιακῶν Προβλημάτων IV, 4, 2, 667E sqq.). Ἄλλὰ τέτοια αἴσθησις εἶναι ἀποτέλεσμα ὑστέρας ἐπιτηδεύσεως. Εἶχε ἐπισημανθῆ ἥδη στὴν ἀρχαιότητα ἡ περιφρόνησις πρὸς τὴν ἰχθυοφαγία ποὺ παρατηρεῖται στὰ Ὁμηρικὰ ἔπη, ὅπου μόνον ἐν ἐσχάτῃ ἐνδείᾳ καταφεύγει κανεὶς στὴν ἐκ θαλάσσης τροφή. Ὁ Ὅδυσσεὺς καὶ οἱ ἑταῖροι του στὴν Νῆσο τοῦ Ἡλίου, ὅταν ἔξελιπεν ὁ σῖτος, καὶ δὲν ἐτολμοῦσαν νὰ πειράξουν τὶς Ἱερὲς βιοῦς, κατατρυχόμενοι ἀπὸ λιμό. Οδύσσεια μ 329 sqq :

ἀλλ' ὅτε δὴ νηὸς ἐξέφθιτο ἥϊα πάντας
 καὶ δὴ ἄγρην ἐφέπεσκον ἀλητεύοντες ἀνάγκη,
 ἵχθυς, ὅρνιθάς τε, φιλας ὅ,τι χεῖρας ἵκοιτο,
 γναμητοῖς ἀγκίστροισιν ἔτειρε δὲ γαστέρα λιμός.

Ἐπίσης, τὸ μοναδικὸ ἔτερο παράδειγμα, ὁ ὅμιλος τοῦ Μενελάου ψαρεύει καὶ καταλήγει στὴν ἵχθυοβρωσίᾳ ὑπὸ συνθῆκες λοιμοῦ, Ὀδύσσεια δ, 368-9. Οὐδέποτε στὴν Ἰλιάδα οἱ Ἡρωες ἀναφέρεται νὰ τρῶνε ἵχθεῖς, παρ' ὅτι εύρισκονται δίπλα στὴν θάλασσα, πλούσια σὲ ψάρια (Cf. Ἰλιάς I 360. Ἀθήναιος IV, 157B). Ἡ ὁμηρικὴ ἀποχὴ ἀπὸ τῆς ἵχθυοβρωσίας εἰ μὴ εἰς ἀκραῖες περιστάσεις ἀνάγκης εἶχε παρατηρηθῆ καὶ τονισθῆ: Πλάτων, Πολιτεία, 404B-C, ὁ Πλούταρχος, Περὶ Ἰσιδος καὶ Οσίριδος, 353D. Συμποσιακὰ Προβλήματα, VIII, 8, 730C-D. Ἀθήναιος I, 9d. Ὁ Εὔβουλος (μεθόριος τῆς μέσης κωμῳδίας καὶ τῆς παλαιᾶς, Σουΐδα s.v.) ἥδη ἀναφέρει τὸ θέμα ἐκεῖ ποὺ διαπίζει τὶς (σεξουαλικὲς κυρίως) συνήθειες τῶν Ἡρώων στὴν Τροία, Fr. 118 PC Gr. V p. 261 ἀπὸ τὸν Ἀθήναιο, I, 25B). Εἶχε ὅμως ἐπίσης δεόντως ἐπισημανθῆ ἀπὸ τοὺς ἀρχαίους γραμματικοὺς λογίους ὅτι ἐγνώριζε ὁ ποιητὴς τὴν ἄγραν ἵχθυων, ὅπως καὶ τὴν ἔψησιν (βράσιμο) κρεῶν (ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ὅπτωσιν, τὸ ψήσιμο τοῦ κρέατος ποὺ δίδει τὸ ἀναφερόμενο ἡρωϊκὸ φαγητό). V. in primis Ἀθήναιος I 13a-d, Σχόλια εἰς Ἰλιάδα Π, 747 καὶ Φ, 362. (Γιὰ τοὺς ἵχθεῖς στὸν Ὅμηρον καὶ τὴν ἀλιεῖα, v. Ἰλιάς Π 408 Π 487, Ὀδύσσεια δ, 369. κ, 124. μ, 251. μ, 332. τ, 113. χ, 384). Ἡ φυσικὴ λύσις αύτοῦ τοῦ προβλήματος (τοῦ νὰ ὑπάρχῃ δηλαδὴ στὰ ὁμηρικὰ ἐπη ἡ πρακτικὴ τῆς ἀλιείας ἀλλὰ νὰ μὴν ἐμφανίζονται οἱ Ἡρωες ὡς ἔδοντες ἵχθεῖς εἰ μὴ μόνον ὑπὸ τὸ κράτος λιμοῦ): οἱ ἄρχοντες δὲν ἐσυνήθιζαν νὰ τρῶνε ἵχθεῖς «διὰ τὸ μικροπρεπὲς» τῆς ἵχθυοφαγίας (Σχόλια εἰς Π, 747), ἢ, ὅπως γράφει ὁ Ἀθήναιος (13c): οὐ μνημονεύει δὲ τοιαύτης ἐδωδῆς ἐπὶ τῶν δείπνων, ὡς οὐκ οἴκείας νομιζομένης τῆς τροφῆς τοῖς ἐν ἀξιώμασιν ἡρωσι κειμένοις, ὡς οὐδὲ τῆς τῶν νεογνῶν ἱερείων. Ὁ ἵχθυς ὡς ὅψον, ὅπως καὶ οἱ φυτικὲς

συμπληρωματικὲς τροφές ὡμὲς ἢ μαγειρευτές, εἶναι γενικῆς καὶ λαϊκῆς χρήσεως, εἶναι ἡ κοινὴ δίαιτα, ἡ ὅποια καὶ κυρίως ἐνδιαφέρει στὴν οἰκονομικὴν ἀνάλυσιν μᾶς ἐποχῆς. Εἶναι ἡ εύκολία τῆς ἀλιείας γιὰ τοὺς παραθαλάσσιους ἢ παραποτάμιους πληθυσμούς, καὶ τὸ ἀνέξιδόν της γιὰ τοὺς αὐτοτρεφομένους, ἡ πενιχρὴ δὲ τιμὴ γιὰ τοὺς κατ' εὔθεταν ἀγοράζοντες ἀπὸ τοὺς ἀλιεῖς (ἢ καὶ ἀπὸ τοὺς καπήλους) μὲ μία μόνον μεσολάβησι - δηλαδὴ ὑπὸ συνθῆκες ἀγορᾶς πόλεως (ἀγροτικοῦ περιβάλλοντος), ποὺ ἐπέβαλλε τὴν Ἰχθυοφαγίαν ὡς συνοδεία τῆς βασικῆς σιτοφαγίας, καὶ ἀργότερα τὸν Ἰχθῦν ὡς όψαριον, ὅψον κατ' ἔξοχήν.

Στὴν ἀρχέγονη Ρώμη συναντοῦμε παρόμοιες διαιτητικὲς συνήθειες καὶ πρακτικές. Ἡ ἐօρτὴ τῆς θεότητος Carna, τὶς Καλένδες τοῦ Ιουνίου, πανηγυρίζετο μὲ τὴν ἀρχαῖαν τροφή: χυλὸς ἀλεύρου (far) μὲ κουκιὰ (κυάμους, faba) καὶ λαρδί. Ovidius, Fasti, VI, 169 sqq:

Pingua cur illis gustentur larda kalendis,
mixtaque cum calido sit faba farre, rogas?

Prisca dea est, aliturque cibis quibus ante solebat,
nec petit ascitas luxuriosa dapes.

Piscis adhuc illis populis sine frande natabat,
ostreaque in conchis tuta fuere suis. etc.

Ο Ovidius ἀναφέρεται σὲ ἐποχὴν ποὺ δὲν ἄγγιζαν οἱ ἄνθρωποι κᾶν ψάρια καὶ θαλασσινά, τὴν ἐκ θαλάσσης τροφήν.

Ἡ σημασία τῶν σιτηρῶν ὡς βασικῆς διατροφῆς καθίσταται φανερὴ σὲ περιπτώσεις στρατιωτικῶν περιπετειῶν. Σιτοδεία σὲ στρατόπεδο δυσχερῶς ἀναπληροῦται καὶ ἀπὸ δαψίλεια ἀκόμη κρεωδῶν ἢ ἄλλων ὅψων. Ἐπάρκεια κρέατος καὶ κρεωφαγία ὡς βάσις διατροφῆς θεωρεῖται ἀφύσικος καὶ ἀνυπόφορος κατάστασις, προσωρινὰ μόνον ὑπομενομένη. Χρειάζεται κάποιο ὑποκατάστατο, κάτι ἀρτῶδες, ἀκόμη καὶ ἀπὸ ρίζες. Caesar De Bello Civili, III, 47-49, ἵδιως 47 §§4,6.48.49 §§1, 5. Caesar, De Bello Gallico, VII, 17. Tacitus, Annalium, XIV, 24.

Τὸ ὄψον στὴν ἀρχαιότητα ἦταν δευτερεῦον καὶ συμπληρωματικὸ μέρος διατροφῆς. Ἁταν ὀλίγο στὴν ποσότητα. Συνίστατο ώς ἐπὶ τὸ πλεῖστον σὲ χυλοὺς ἢ σοῦπες λαχανικῶν, χόρτων, ὁσπρίων μὲ ἐληές, βιοβούς καὶ ἄλλα παρόμοια προστήδυσματα, μὲ συχνὴ χρῆσι ἵχθυων σὲ παραθαλάσσιες περιοχές, καὶ σπάνια κρέατος (προερχόμενα ἀπὸ θυσίᾳ ἢ κυνῆγι). Τὸ ὄψον ἦταν εὐθυνό. Εἶναι δευτερεῦον μέρος τῆς ἀναγκαίας τροφῆς καὶ πολὺ ἐλαστικὸ στὴν ποσοτικοποίησί του ώς μέρος ἐκείνης, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸ ἀνελαστικὸ μέρος, τὰ δημητριακά.

Τὰ συμπεράσματα αὐτὰ θὰ χρειασθοῦν κατὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς σχέσεως τῆς ἀμοιβῆς τὴς ἐργασίας πρὸς τὴν ἡμερησία διατροφῆς, στὰ Κεφάλαια Γ' καὶ Δ' κατωτέρω.

Τὸ φυτικὸ συμπλήρωμα τῆς διατροφῆς ώς ἐπὶ τὸ πλεῖστον αὐτοπαράγεται ἀπὸ τὴν κάθε οίκοενεια στὸ ἐπίπεδο τῆς οίκιακῆς οἰκονομίας καὶ τῆς ἐλάχιστης ἐμπορευματοποιήσεως τῆς παραγωγῆς (V. Κεφ. Ε' περὶ τῆς Ἀγροτικῆς Οἰκονομίας). Ἡ θαλασσινὴ τροφὴ ἐπίσης αὐτοπαράγεται κατὰ μέγιστο μέρος γιὰ τὶς ἀνάγκες κάθε οίκογενείας, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει ἐνοίκιον γῆς ἢ τόκος χρήματος στὴν θάλασσα. Γιὰ τὸν ἴδιο λόγο καὶ ὅπου ὑπάρχει πώλησις (εἴτε αὐτοπώλησις ἐκ μέρους τοῦ παραγωγοῦ εἴτε ἐνὸς βαθοῦ καπηλεία - μιὰ μεταπρατικὴ μεσολάβησις -) ἡ τιμὴ εἶναι κανονικὰ πολὺ μικρή. Ἀπομένει τὸ κρεῶδες συμπλήρωμα ώς βαρῦνον ἀπὸ οἰκονομικῆς ἀπόψεως στὴν διατροφή.

Ἡ ποσότης τῆς ἡμερησίου καταναλώσεως κρέατος στὴν Σπάρτη (maximum) ἔχει προσδιορισθῇ ἀνωτέρω. Τὴν Ὄμηρικὴ εἰκόνα δίνουν δύο χωρία ἀπὸ τὴν Ὀδύσσεια.

Σὲ δημόσια τελετὴ θυσιάζονται πρὸς τιμὴν τοῦ Ποσειδῶνος στὴν Πῦλο παρὰ τὴν ἀκτὴ 81 ταῦροι. Πρόκεται γιὰ θυσίᾳ ἀκολουθούμενῃ ἀπὸ δημοθοίνια, δημόσιο τραπέζι. 9 ὄμάδες ἀπὸ 500 ἄτομα ἐκάστη γευματίζουν τοὺς θυσιασθέντες ταύρους, 9 κάθε μία. (Ὀδύσσεια, γ, 5-8):

τοὶ δ' ἐπὶ θινὶ θαλάσσης ἵερὰ ρέζον,
ταύρους παμμέλανας Ἐνοσίχθονι κυανοχαίτη.
ἔννέα δ' ἔδραν ἔσαν, πεντηκόσιοι δ' ἐν ἑκάστῃ
εἴατο, καὶ προύχθησαν ἑκάστοθι ἔννέα ταύρους.

Γιὰ ταύρους μετρίου ἡ μικροῦ μεγέθους φυσικῆς καὶ μὴ τεχνητὰ βελτιωμένης ποικιλλίας, ὑποθέτομεν βάρος ἑκάστου 250 kg. (τόσον ἦταν τὸ μέσον βάρος τοῦ ἀβελτίωτου ἐγχωρίου εἶδους βοῶν στὴν Ἑλλάδα). Ἀπόδοσι καταναλωσίμου κρέατος ἐπὶ τοῦ συνολικοῦ βάρους τοῦ ζώου θεωροῦμε 50%. Ἄν δὲ λάβομε ὑπ' ὄψιν ὅτι προσεφέρετο ὡς ἀφιέρωμα στὴν θεότητα, καὶ ὅτι πιθανὸν ἀνῆκε ὡς δικαιωματικὴ δωρεὰ στὸν ἱερέα ἢ καὶ τὸν βασιλέα (πρᾶγμα ποὺ ἦτο συνήθης πρακτική), προκύπτει μερὶς ἀναλογοῦσα σὲ κάθε συμμετέχοντα 2.25 kg, δεκαπλάσια περίπου μιᾶς κανονικῆς μερίδος. Πρέπει ὅμως νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, πρῶτον, ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ θυσία, καὶ ὅπτυνσι (ψήσιμο) κρεῶν, πρακτικὰ δὲ μονοσιτικὴ κατανάλωσις κρέατος ὅπως συνηθίζεται σὲ τέτοιες πανηγυρικὲς περιστάσεις καὶ σήμερα (π.χ. τὸ ἀρνὶ τοῦ Πάσχα), καὶ δεύτερον ὅτι καθένας ἔτρωγε μὲν μέχρι χορτασμοῦ τὸ δοκοῦν, τὸ ἀπομένον δὲ εἴτε ἀνῆκε στὸν Θεό, ἱερέα ἢ βασιλέα, εἴτε ἀπεκομίζετο οἴκαδε ὡς ἀναλογοῦν μερίδιον.

Στὴν Οδύσσεια, ξ, 418 sqq. ὁ Εὔμαιος γιὰ νὰ τιμήσῃ τὸν ξένο (Ὀδυσσέα) θυσιάζει (ἱερεύει) ὕν πίονα πενταέτηρον, πενταετῆ παχὺ χοῖρο. Ἀπαρχὲς ἀπὸ ὅλα τὰ μέρη τοποθετοῦν στὴν πυρά, θυσία πρὸς τοὺς θεούς, τὸ δὲ κύριον σῶμα τοῦ ζώου, τὸ τεμαχίζουν καὶ τὸ ψήνουν σὲ ὄβελοὺς (σοῦβλες). Ὅταν γίνῃ τὸ διανέμει εἰς 7 μερίδας, μία γιὰ τὸν Ἐρμῆ καὶ τὶς Νῦμφες, τὶς ὑπόλοιπες δὲ γιὰ τὸν Ὀδυσσέα, τὸν ἑαυτό του καὶ 4 βοηθούς του ὑφορβούς. Πάλιν ἀπάργματα προσφέρονται στοὺς θεούς (συμβολικὴ ἀφιέρωσις τοῦ φαγητοῦ διὰ προσφορᾶς μικροῦ τεμαχίου του), καὶ ἐν τέλει ἀρχίζει τὸ φαγητὸ ἐνῷ διανέμει ἄρτο (σίτο) ὁ θεράπων Μεσήλιος. Τρώγουν ὕσπου νὰ χορτάσουν, ὅπότε μαζεύει τὸ ψωμὶ

ό Μεσήλιος καὶ πηγαίνουν γιὰ ὑπνο (ξ, 455). Ὅταν τὴν ἄλλη μέρα ἔρχεται ὁ Τηλέμαχος ἀπὸ τὴν πόλι, ὁ Εὔμαιος παραθέτει τράπεζα εἰς αὐτὸν καὶ τὸν Ὀδυσσέα, μὲ κρέατα ποὺ ἔμειναν ἀπὸ τὴν προηγούμενη (π, 49-50).

Ὑποθέτοντες χοῖρο μεγάλο βάρους 70 kg. καὶ ποσοστὸ καταναλωσίμου κρέατος ἐπὶ τοῦ συνολικοῦ βάρους τοῦ ζώου 65%, συνάγομε μερίδα 6.5 kg. Προφναῶς δὲν ἐπρόκειτο νὰ καταναλωθῇ ἀπὸ τοὺς 6 βροτοὺς συνδαιτημόνας καὶ τὶς τιμώμωνες θεότητες ἐπὶ τόπου. Ἡ θυσία τοῦ ζώου ἦταν ἔνα ἔξαιρετικὸ ἀσυνήθιστο γεγονός (ὅπως ὁ Εὔμαιος δηλώνει, ξ, 414-7, ὅπου θεωρεὶ ὑποχρέωσίν του νὰ δικαιολογηθῇ γιὰ τὴν ὑπερελευθέριο πρᾶξι του). Θὰ καλότρωγαν οἱ ὄμοτράπεζοι, τεμάχια νωποῦ ὅπτοῦ κρέατος θὰ ἔμεναν γιὰ μία-δύο ἡμέρες ἀκόμη, τὸ λίπος θὰ μετετρέπετο σὲ λαρδί, τεμάχια τοῦ χοιρινοῦ θὰ διετηροῦντο ὡς παστὰ γιὰ πολλοὺς μῆνες. Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος στὰ ἐօρταστικὰ τραπέζια καὶ ἐνὸς ὑφορβοῦ ἀκόμη ἀναμφισβήτητα συνέβαινε γερὸ φαγοπότι.

Σὲ μία οἰκονομίᾳ”εντονα κτηνοτροφικὴ (έκτατικὰ ἀσφαλῶς καὶ ὅχι ἐντατικὰ ἀνεπτυγμένη), τὸ κρέας, ἐφ’ ὅσον αὐτοπαράγεται ἀπὸ τὸν καταναλωτή, δὲν ὑπεισέρχεται οὔτε αὐτὸ βαρυνόντως στὶς καθαρὰ οἰκονομικὲς διαδικασίες. Ἡ κτηνοτροφία μὲ ἐλεύθερους βοσκοτόπους εἶναι μεταξὺ θήρας (ἢ ἀλιείας) καὶ γεωργίας. Διαφέρει ἀπὸ τὴν πρώτη εἰς τὸ ὅτι χρειάζεται μία ἀρχικὴ κατοχὴ σχετικοῦ ἀγαθοῦ, ἔνα ἀρχικὸ ἀριθμὸ ζώων. Διαφέρει ἀπὸ τὴν δεύτερη εἰς τὸ ὅτι δὲν χρειάζεται κατοχὴ πλὴν τοῦ ὄμοιειδοῦς (σίτου π.χ.) καὶ τῆς θεμελιώδους μήτρας παραγωγῆς, τῆς γῆς. Οἱ ἐπιπτώσεις αὐτῶν τῶν διαφορῶν καὶ ἡ ἀνάλυσις τῶν δομῶν τὶς ὅποιες προκαλοῦν θὰ μελετηθῇ σὲ μετέπειτα κεφάλαια.

Τὸ κρέας σὲ μία κατ’ ἔξοχὴν κτηνοτροφικὴ παραγωγὴ (οἷα ἡ τοῦ Ὀδυσσέως στὴν Ἰθάκη) δὲν ἔχει τὴν ἴδια θέσι ὅπως καὶ κυριαρχικὰ σὲ μία γεωργικὴ οἰκονομία. Ὁ Εὔμαιος αὐθωρεὶ θυσιάζει (ἰερεύει) δύο χοιρίδια τοῦ γάλακτος, τὰ καψαλίζει, τὰ τεμαχίζει, τὰ περνάει σὲ ὄβελούς, τὰ ψήνει καὶ δίνει ἔνα στὸν Ὀδυσσέα καὶ ἔνα κρατάει ὁ ἴδιος γιὰ γεῦμα

('Οδύσσεια, ξ, 73 ssq. Περὶ τὴς ὀνομασίας τῶν χοίρων ἀναλόγως ἡλικίας, γένους καὶ ἀναπτύξεως, v. Εὐστάθιος, Παρεκβολαι εἰς Ὁδύσσεια, 1752.5 ssq.). Τὰ χοιρίδια τὰ θεωρεῖ κρέας κατάλληλο γιὰ ὑφορβούς, τοὺς μεγάλους δὲ «σιάλους» χοίρους καλὰ παχυμένους γιὰ τοὺς ἄρχοντες (ξ, 80-2). Οἱ ἄρχοντες - μνηστῆρες καὶ τὸ προσωπικὸ τοῦ Οἴκουτοῦ Ὁδυσσέως καταναλώνουν κάθε μέρα 11 αἴγες καὶ ἕνα χοῖρο (ξ, 100-8). Σὲ ἔορταστικὲς ἡμέρες ἀναπέμπεται ἀπὸ τὴν ἀντιπρα Ἡπειρο τῆς Ἰθάκης ἕνας βοῦς, συμπληρωματικὲς αἴγες (v, 185), ἐνῷ προσάγονται τρεῖς «σίαλοι» χοῖροι (v, 163).

Ἄπὸ τοὺς κλασσικοὺς χρόνους ἔχομε τὴν μαρτυρία τοῦ Ξενοφῶντος, Κύρου Ἀνάβασις VI, 2, 3. Στοὺς ἐπιστρέφοντες μυρίους (ποὺ εἶναι τώρα 8.640) οἱ Ἡρακλεῶται τοῦ Πόντου στέλνουν ξένια, 3.000 μεδίμνους ἀλφίτων, 2.000 κεράμια οἴνου, 20 βοῦς καὶ 100 πρόβατα. Ἡ δωρεὰ αὐτὴ ἀντιστοιχεῖ στὴν διατροφὴ τῆς στρατιᾶς ἐπὶ 3 ἡμέρες (§4). Βέβαια αὐτὸ τὸ ὑποστηρίζει Λύκων ὁ Ἀχαιός, ὁ ὅποῖος ζητεῖ δραστικώτερα μέτρα συγκεντρώσεως λείας (διότι ἔχοντες διασωθῆ πλέον καὶ πλησιάζοντες πρὸς τὴν πατρίδα συνέλαβαν τὴν ἴδεα ἐντονώτερα νὰ ἐπιστρέψουν μὲ κάποιο κέρδος, VI, 1, 17), καὶ ἐπομένως ἔχει συμφέρον νὰ ὑποβαθμίσῃ τὴν σημασία τῆς Ἡρακλεωτικῆς εὔεργεσίας. Μία τέτοια ἀποψίς ἐνισχύεται ἀπὸ τὸ ὅτι 3.000 μεδίμνοι ἀλφίτων ἀρκοῦν πρὸς διατροφὴ 23.000 ἀνδρῶν ἐπὶ 3-ήμερον (μὲ 2 χοίνικες τὴν ἡμέρα κατὰ τὸν ἀπόδειχθέντα κανόνα). Ἄλλὰ εἶναι ἀπλοϊκὸ νὰ νομίζεται (ὅπως ἀπὸ τὸν Jarde, op. cit. p. 131, n. 4) ὅτι ὁ Λύκων θὰ ἐδύνατο νὰ παραπείσῃ ἢ κὰν νὰ ἐπιχειρηματολογήσῃ μὲ παρόμοια παραποίησι τῶν στοιχείων, καὶ πολὺ λίγο γνωρίζουν τὴν ἀρχαῖα νοστροπίᾳ ὅσοι δὲν καταλαβαίνουν ὅτι ἀν τὸ ἔκανε αὐτό, ὁ αὐτόπτης καὶ ἀρχηγικὸς Ξενοφῶν ποὺ γράφει περὶ τῶν συμβάντων θὰ ἔχανε τὴν εύκαιρία νὰ τὸ ἐπισημειώσῃ. Βεβαίως οἱ 3.000 μεδίμνοι ἀρκοῦσαν στὴν στρατιὰ γιὰ περισσότερες ἡμέρες. Ἀπόδειξις ὅτι οἱ ἰσάριθμοι μεδίμνοι ποὺ ἔχορηγήθησαν ἀπὸ τοὺς Σινωπεῖς 8

ήμερες πρὶν στοὺς μυρίους (VI, 1, 15), ἔφθασαν γιὰ νὰ καλύψουν τὸ διαρρεῦσαν διάστημα. Οἱ Μύριοι μένουν 5 ήμερες στὴν Ἀρμῆνην τῆς Σινώπης (§17) καὶ πλέουν 2 ήμερες μέχρι νὰ φθάσουν στὴν Ἡράκλεια (2 §1: Ἐντεῦθεν τῇ ὑστεραίᾳ ἀναγόμενοι πνεύματι ἐπλεον καλῷ ήμέρας δύο παρὰ γῆν... ἀφίκοντο εἰς Ἡράκλειαν: εἴτε τὴν νύκτα, εἴτε τὴν ἄλλη ημέρα. Οὕτως ἡ ἄλλως θὰ ἔπρεπε νὰ ύπολογίζουν στὶς προμήθειές των γιὰ τὴν 3η ημέρα πρὶν ἔλθῃ ἡ χορηγία τῶν Ἡρακλεωτῶν). 3.000 μέδιμνοι ἀλφίτων ἀρκοῦν νὰ θρέψουν 10.286 ἄνδρες γιὰ 7 ήμερες καὶ 9.000 ἄνδρες ἐπὶ 8 ήμερες. Εἶμαστε ἀκριβῶς στὸ ζητούμενο, ἀν μάλιστα συνυπολογίσωμε καὶ κάποιο ἀριθμὸ ἀκολουθούντων τὴν στρατιὰ ὑπηρετικῶν. Συμπεραίνεται ὅτι τὸ τριήμερο τοῦ Λύκωνος δὲν μποροῦσε νὰ ἀφορᾶ εἰς τὰ ἀλφίτα. Τὰ κρέατα ὅμως τὸν δικαιώνουν 20 βοῦς πρὸς 200 kg. ἕκαστος καὶ 50% καταναλωσιμότητος, δίδουν 2.000 kg. κρέατος. 100 πρόβατα μὲ μέσον βάρος 35 kg. καὶ 40% κρεώδη καταναλωσιμότητα προσθέτουν 1400 kg. Ἀπὸ 3.400 kg. ἀντιστοιχεῖ ἡμερήσια μερὶς σὲ 8.640 ἄνδρες ἐπὶ τριήμερον 131 gr. συγκρινόμενη πρὸς τὴν Σπαρτιατικὴ τῶν 110 gr.

Βεβαίως ὁ Λύκων καὶ ἔτσι παρουσιάζει τὰ πράγματα ὑπὸ ἴδιαίτερη ὀπτικὴ γωνία, ἀφοῦ στὴν πραγματικότητα τὸ κρέας δὲν ᾔταν στὴν κλασσικὴ ἐποχὴ καθημερινὴ τροφή, ὅταν δὲ ὑπῆρχε συνίστατο τὸ πλεῖστον σὲ ἀλίπαστα χοιρινά. Ἄλλὰ ἡ ἀποψις τοῦ Λύκωνος κατατείνει νὰ πείσῃ τοὺς Μυρίους νὰ μὴν ἀποδέχονται φιλόξενες χορηγίες, ἀλλὰ ἡ νὰ ἐπιβάλλουν ὄρους ἡ νὰ συλλαμβάνουν λεία. Εἰς αὐτὸ τὸ πλαίσιο καθημερινὴ κρεωφαγία, μὲ λεῖα ζώων, εἶναι ἀναμενόμενη, καὶ ἄρα ὅρο συγκρίσεως γιὰ τὴν δωρεὰ τῶν Ἡρακλεωτῶν.

Ἐὰν ὅμως λάβωμε τὴν δωρεὰ αὐτὴ ὡς σύμμετρο σιτηρέσιον ἐνὸς ὠρισμένου ἀριθμοῦ ἀτόμων ἐπὶ ἓνα ὠρισμένο διάστημα, καταλήγομε στὴν ἔξῆς ἀναλογικὴ σύστασι τῆς ξενίας ήμερησίως κατ’ ἄτομο:

<u>Ἄλφιτα</u>	<u>Κρέας</u>	<u>Οἶνος</u>
2 χοίνικες (ἀπτικοὶ)	47.2 gr.	0.22 lt

Ἡ ποσότης αύτὴ τοῦ κρέατος σημαίνει ὅτι γιὰ νὰ φθάσωμε μὲν τὴν Σπαρτιατικὴ μερίδα (110 gr.) ἡ κρεωφαγία θὰ γίνεται περίπου κάθε δεύτερη μέρα, γιὰ δὲ μεριδα τῶν 283.2 gr. κὰθε 7η ἡμέρα, τῶν δὲ 330.4 gr. κάθε 8η. Ἡ κρεωραγία δηλαδὴ μιᾶς σύγχρονης μερίδας εἶναι μία φορὰ τὴν σημερινὴ ἐβδομάδα περίπου.

Βεβαίως δὲν πρέπει νὰ τεθῇ ἀπόλυτο βάρος στὰ συμπεράσματα αὐτά. Ἡ κατανομὴ εἰς εἶδος τῆς ξενίας μπορεῖ νὰ ἔξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ποσότητα τῶν διαθεσίμων είδῶν τὴν δεδομένη στιγμὴ περισσότερο ἀπὸ τὶς ἀνάγκες τοῦ ξενουμένου. Ἐτσι γιὰ τὴν αύτὴ ποσότητα σιτηρῶν (3.000 μεδίμνους ἀλφίτου) οἱ μὲν Σινωπεῖς δίδουν 1.500 κεράμια οἴνου, ἐνῷ οἱ Ἡρακλεῶται 2.000. Ἡ ἑκτίμησις τῶν ἀναγκῶν σὲ δημητριακὰ εἶναι ἀνελαστική - ὅχι ὅμως σὲ οἶνο, ἢ σὲ κρέας, ἀν καὶ πάλιν ἡ ζήτησις τοῦ ὄργανισμοῦ σὲ κρέας εἶναι πιὸ ἀνελαστικὴ ἀπὸ ὅτι ἡ ζήτησις σὲ κρασί. Πάντως μποροῦμε νὰ ἐπιστευθοῦμε τὴν γενικὴ σκιαγράφησι τῶν ἀναλογιῶν ὅπως προέκυψαν ἀνωτέρω.

Τὰ δημητριακὰ εἶναι ἡ βάσις, τὸ ἀποφασιστικὰ κύριο μέρος τῆς διατροφῆς. Ἡ τιμή των εἶναι τυπικὸ θέμα καθημερινῆς καὶ τετριμένης συζητήσεως. Θεόφραστος, Χαρακτῆρες, III, 3: εἴτα δὴ προχωροῦντος τοῦ πράγματος λέγειν (sc. τὸν ἀδολέσχην), ως πολὺ πονηρότεροι εἰσιν οἱ νῦν ἀνθρώποι τῶν ἀρχαίων, καὶ ὡς ἄξιοι γεγόνασιν οἱ πυροὶ ἐν τῇ ἀγορᾷ (= εὔθηνοι), καὶ ὡς πολλοὶ ἐπιδημοῦσι ξένοι, καὶ τὴν θάλατταν ἐκ Διονυσίων πλοϊμῶν εἶναι etc. Μὲ τέτοια ἐρώτησι ἀνοίγει τὴν συζήτησι ὁ Δικαιόπολις στὸν ξένο Μεγκρέα, Ἀχαρνεῖς, 758. V. Λουκιανός, Ικαρομένιππος, XXIV.